

‘... but by that I mean orthodox religion’

Het Agatha Christie indult (1971) en het Proto-erfgoeddebat

Martijn Pijnenburg

Mastercriptie Cultureel Erfgoed
Universiteit Utrecht, juni 2010
Begeleider: Dr. H. Henrichs

***‘Religion, Mr. Poirot, can be a great help and sustenance
– but by that I mean orthodox religion’***

Agatha Christie, *The Labours of Hercules*, 1947

Voorwoord

Een masterscriptie als deze was niet tot stand gekomen zonder de voortreffelijke hulp van mijn begeleider, dr. Hendrik Henrichs. Bedankt voor alle nieuwe inzichten, en met name het constante enthousiasme waarmee u mij in het schrijven van deze masterscriptie hebt ondersteund.

Onvoorwaardelijke hulp van een (scriptie)begeleider is, naar wat ik heb vernomen en in eerdere stadia van mijn studie zelf heb ondervonden, geen alledaagse realiteit op een onderwijsinstituut als de Universiteit Utrecht.

Mijn dank is groot.

Harderwijk, juni 2010,
Martijn Pijnenburg

Inhoudsopgave

Voorwoord	3
Inhoudsopgave.....	4
Inleiding	5
Hoofdstuk 1 De Engelse Rooms-katholieken en hun Mis.....	9
1.1 Voorgeschiedenis	9
1.2 Engelse Reformatie I: Hendrik VIII (1509-1547) en Eduard VI (1547-1553).....	10
1.3 Engelse Reformatie II: Maria I (1553-1558) en Elizabeth I (1558-1609).....	13
1.4 Verguisd: het Engelse Katholicisme in de zeventiende en achttiende eeuw	19
1.5 Emancipatie van de Engelse Katholieken: 19 ^e en 20 ^e eeuw.....	24
Hoofdstuk 2 Engeland en de Erfgoeddiscussie	30
2.1 Engeland en het Erfgoeddebat	31
2.2 De Tridentijnse Mis als ‘Immaterieel Religieus Erfgoed’	37
Hoofdstuk 3 Het Agatha Christie Indult van 1971	44
3.1 Vaticanum II (1962-1965) en Sacrosanctum Concilium (1963)	44
3.2 Paus Paulus VI (1963-1978) en de Novo Ordo Missae van 1969	45
3.3 Het Agatha Christie Indult	46
Conclusie	52
Literatuurlijst	54
Bijlage(n).....	59
Bijlage 1: Oproep tot behoud van Latijnse Mis, 6 juli 1971	59

Inleiding

‘Ah, Agatha Christie’, dat zouden volgens de overlevering de woorden zijn geweest die uit de mond van paus Paulus VI vloeiden, terwijl hij zijn goedkeuring gaf voor de instandhouding van de Tridentijnse Mis in delen van Engeland en Wales in 1971. Kort ervoor had hij, als hoofd van de Rooms-katholieke Kerk, deze vorm van Misviering vervangen door zijn eigen Nieuwe Misorde, de *Novo Ordo Missae*. Agatha Christie, een van de populairste en meest prominent aanwezige Britse auteurs van de vorige eeuw, ondertekende in 1971, samen met vooraanstaande personen uit de wereld van de literatuur, kunst en wetenschap, een petitie die zou leiden tot een Indult, een bijzondere pauselijke dispensatie, om de traditionele Latijnse Mis te kunnen blijven vieren op gezette tijden. Onder hen waren onder meer de kunsthistoricus en televisiepersoonlijkheid Kenneth Clark, de Anglicaanse bisschoppen van Ripon en Exeter, dichter en schrijver Robert Graves, beeldhouwster Barbara Hepworth en auteur Graham Greene. Een bont gezelschap, dat uit zowel belijdend Katholieken en ‘*Cradle Catholics*’, als uit Anglicanen, Joden en zelfs atheïsten bestond.

Dit gemêleerde gezelschap wilde de Mis niet behouden vanwege de godsdienstige waarde die deze voor de ondertekenaars had gehad, zoals wel werd gedaan door conservatieven binnen de Romeinse Curie en de Rooms-katholieke wereldkerk. Voor het eerst in de geschiedenis werd de nadruk gelegd op de waarde van de Tridentijnse Mis voor de kunsten, zoals de ondertekenaars het zelf verwoordden:

‘the rite in question, in its magnificent Latin text, has also inspired a host of priceless achievements in the arts – not only mystical works, but works by poets, philosophers, musicians, architects, painters and sculptors in all countries and epochs. Thus, it belongs to universal culture as well as to churchmen and formal Christians.’

Wonder boven wonder gaf paus Paulus VI toe. Hij vaardigde een indult uit, dat alleen gold voor delen van Engeland en Wales. Dit indult, dat in de Engelse media de naam van de meest voorname ondertekenaar meekreeg en de geschiedenis inging als het *Agatha Christie Indult*, is een uitzondering in de geschiedenis van de Rooms-katholieke Kerk in de twintigste eeuw. Pausen geven zelden toe aan een petitie zoals de Engelse van 1971, en worden wegens het dogma van de onfeilbaarheid zelden of nooit in twijfel getrokken. Bovendien is de reden van het verzoek zuiver geënt op de cultuurwaarde van de Tridentijnse Mis, en niet op theologische of liturgische grond. Waarom werd nu juist in Engeland gepleit voor de instandhouding van de Tridentijnse Mis?

Vreemd genoeg is het Agatha Christie Indult nog nooit aan een wetenschappelijk onderzoek onderworpen.¹ Toch zou een onderzoek naar het indult voor onderzoekers van verschillende disciplines van bijzonder belang kunnen zijn. In dit onderzoek zullen twee aspecten van het indult aan bod komen. In het eerste hoofdstuk zal de kerkhistorische component worden onderzocht: het indult als gevolg van de uitzonderlijke geschiedenis van de Rooms-katholieke Kerk in Engeland. Het tweede hoofdstuk gaat in op de eerste weëen van het internationaal erfgoeddebat, dat hoofdzakelijk vanuit Engeland werd ingezet.

Allereerst het kerkhistorisch facet van dit onderzoek. De ontwikkeling van de Rooms-katholieke Kerk in Engeland is uniek in de wereldgeschiedenis. Zoals elders in Europa vond in de eerste helft van de zestiende eeuw een religieuze hervorming plaats, die beter bekend is als de Engelse Reformatie. Deze Reformatie was echter niet zuiver geënt op een of meer theologische disputen met de paus, maar hoofdzakelijk ontstaan uit politieke keuzes en afwegingen van de Engelse monarch. Gedurende de zestiende eeuw zou de Engelse Tudor-monarchie haar stempel drukken op de religieuze hervormingen in het land. Katholieken werden in de zestiende eeuw, met uitzondering van de regering van koningin Maria I (1553-1558), stelselmatig vervolgd en van hun ideeën beroofd. Zo werd de Latijnse Mis in Engeland verboden.

De Engelse Reformatie is een goed belicht hoofdstuk uit de Engelse geschiedenis, en is door vooraanstaande historici onderzocht. Voor deze scriptie wordt gebruik gemaakt van een aantal werken van Christopher Haigh, onderzoeker aan de University of Oxford, die met *The English Reformation revised* (1987) en *English Reformations* (1993) twee sleutelpublicaties in de historiografie van de Engelse Reformatie verzorgde. Hij zet zich met name af tegen de gedateerde ideeën van historicus A.G. Dickens, wiens *English Reformation* (1964) tot de komst van Haigh het meeste gezag in de historiografie had. Een ander belangrijk historisch werk is dat van de vooraanstaande Engelse kerkhistoricus, Eamon Duffy, die met *The Stripping of the Altars* (1992) net als Haigh behoort tot dezelfde generatie historici, die zich afzetten tegen Dickens' *English Reformations*. Een volgende goed bruikbare publicatie, meer geënt op het huis Tudor, is afkomstig van David Loades. In *The Mid-Tudor Crisis* (1992) gaat hij ook diep in op de Engelse Reformatie.

Maar niet alleen onder de Tudor-monarchie delfden de Katholieken het onderspit. De Kerk ging in de zeventiende en achttiende eeuw 'ondergronds', zoals bijvoorbeeld ook in Nederland het geval was. Latijnse Missen waren, op straffe van schavot, gevangenneming of verbanning, verboden, maar nog regelmatig werden in schuurkerken en bij Katholieken thuis Missen gelezen door de rondreizende priesters. De geschiedenis van de Rooms-katholieke Kerk na de Reformatie is met name goed beschreven door kerkhistoricus Edward Norman, die met *Roman Catholicism in England after*

---

¹ Binnen dit lopend onderzoek is geen verwijzing naar het Indult in de vakliteratuur gevonden, slechts een aantal verwijzingen op websites en weblogs. Ook een zoektocht naar 'English Indult' of 'Heenan Indult' leverden slechts een aantal paragrafen algemene tekst op.

the Elizabethan Settlement to the Second Vatican Council (1985) een dankbare bron voor mijn onderzoek verzorgde. Voor de vele wetten, die met name door het Engelse Parlement werden uitgevaardigd, is de serie *English Historical Documents* gebruikt, waarin transcripties van verschillende Engelse wetteksten zijn opgenomen.

De emancipatie van de Engelse Katholieken, die aan het einde van de achttiende eeuw inzette, werd voltooid in het midden van de negentiende eeuw met het herstel van de Bisschoppelijke Hiërarchie in Engeland en Wales in 1850, zoals vier jaar later ook in Nederland zou gebeuren. Een ander werk van Edward Norman gaat wat dieper in op de emancipatie. In zijn *The English Catholic Church in the Nineteenth Century* (1984) beschrijft Norman de ontwikkelingen in de Engelse Kerk. Een bijzonder artikel is dat van Walter Ralls, die in ‘The Papal Agression of 1850’ ingaat op de situatie in Engeland in 1850 en de reactie van de Engelsen op het herstel van de hiërarchie, die werd gezien als ‘pauselijke agressie’.

Het tweede deel van dit onderzoek gaat in op de Engelse erfgoedtraditie, en de Tridentijnse Mis als immaterieel religieus erfgoed. Omdat het Agatha Christie Indult in 1971 werd uitgevaardigd, wordt in dit hoofdstuk niet het grote en bekende erfgoeddebat van de jaren tachtig onderzocht, maar het ‘proto-erfgoeddebat’ van de jaren zestig en zeventig. Engeland was een voorloper in het behoud van cultureel erfgoed, en was het land waar het erfgoeddebat door een bijzondere samenloop van politieke en culturele omstandigheden ontstond. Historicus J.H. Plumb schreef in 1969 zijn standaardwerk *The Death of the Past*, waarin voor het eerst een duidelijk onderscheid werd gemaakt in ‘geschiedenis’ en ‘het verleden’. Om de context te onderzoeken is gebruik gemaakt van latere historici, die een overzicht schetsen van de omstandigheden in Engeland. Raphael Samuel beschreef in zijn *Theatres of Memory* (1994) de eerste weëen van een erfgoeddebat uitvoerig, en ook Robert Lumley heeft het onderwerp meerdere malen behandeld. Belangrijkste vraag is in hoeverre het proto-erfgoeddebat aan de basis stond van het Agatha Christie Indult.

In het tweede gedeelte van dit tweede hoofdstuk wordt onderzocht in hoeverre de Tridentijnse Mis als erfgoed kan worden bestempeld. Binnen de erfgoeddiscussie delft het immaterieel erfgoed, zoals de Tridentijnse Mis, vaak het onderspit. Inmiddels zijn er veertig jaar verstreken sinds de publicatie van Plumb, maar wordt nog vrijwel altijd naar materiële zaken verwezen als men over erfgoed spreekt. Overheidsrapporten en publicaties van UNESCO dienen als belangrijkste bron voor dit deel van het onderzoek.

Het derde hoofdstuk schetst in het kort de directe oorzaken van het verzoek om een indult. In het kort wordt de alom bekende geschiedenis van Vaticanum II geschetst, en de totstandkoming van de *Novo Ordo Missae* van paus Paulus VI. Belangrijker is echter de totstandkoming van de petitie, die op 6 juli 1971 in *The Times* verscheen. Er is nog nooit onderzoek verricht naar de totstandkoming van de petitie, de onderlinge samenhang van de ondertekenaars of de redenen voor het ‘*appeal*’. In dit

hoofdstuk zal een groot deel van de ondertekenaars worden gepresenteerd; velen van hen hadden onderlinge relaties, die het onderzoeken waard zijn. De petitie wordt ook ontleed, en kort in de context geplaatst. Reacties op de petitie van 6 juli worden ook weergegeven, voor zover deze zijn te traceren.

1. De Engelse Rooms-katholieken en hun Mis

Inleiding

Het Engelse Christendom heeft een lange en tumultueuze geschiedenis, vol passie en geweld. Het land, dat aan het einde van de zesde eeuw werd gekerstend, maakte in het midden van de zestiende eeuw een uitzonderlijke Reformatie door, die haar gelijke op het Europese vasteland niet kende. De diverse monarchen uit het huis Tudor kozen hun geloof, waaraan het volk zich moest conformeren. Martelaren van diverse afkomst worden vandaag de dag zowel in de Protestantse Kerk van Engeland als in de Rooms-katholieke Kerk vereerd. In dit eerste hoofdstuk wordt onderzocht welke bijzondere verbondenheid de Engelse Rooms-katholieke minderheid door de Reformatie met de Latijnse Mis had. Als eerste zal een korte voorgeschiedenis worden gegeven, die begint met de kerstening en eindigt met de beweging van de Lollards. In de tweede paragraaf volgen de eerste en tweede fase van de Engelse Reformatie, ook wel ‘Eerste Reformatie’ (of *Henrician Reformation*) en ‘Tweede Reformatie’ (of *Edwardian Reformation*) genoemd. De derde paragraaf behandelt de duidelijk tweede helft van de Reformatie, met de Mariaanse Restauratie (*Marian Restoration*) en de Elizabethaanse afhandeling (*Elizabethan Settlement*). De vierde paragraaf behandelt de periode na de Reformatie, waarin onder meer de *Glorious Revolution* van 1688 voorkomt. Als vijfde en laatste paragraaf wordt de emancipatie van de Engelse Katholieken in de negentiende en twintigste eeuw uiteengezet.

1.1 Voorgeschiedenis

Engeland kent een lange Katholieke traditie, die haar aanvang vindt in een missie onder leiding van Sint Augustinus van Canterbury, die op verzoek van paus Gregorius de Grote in 597 naar Engeland werd gezonden om de Angelsaksen te bekeren. Tijdens deze Gregoriaanse of Augustijnse Missie bekeerde Augustinus koning Æthelbert van Kent en stichtte het belangrijkste bisdom in Engeland, het aartsbisdom van Canterbury.² Nadat van hieruit grote delen van het eiland werden bekeerd, zou Engeland spoedig meerdere missionarissen leveren voor andere Europese landen, waaronder de heiligen Willibrord en Bonifatius, die grote delen van het huidige Nederland en Duitsland zouden bekeren. De Middeleeuwse Kerk in Engeland was gezond en had dankzij de ligging op een eiland een

---

² Er is, met name in Engeland, veel geschreven over St. Augustinus van Canterbury. Een goed en recent overzichtswerk over St. Augustinus is: Richard GAMESON ed., *St. Augustine and the conversion of England* (Stroud 1999).

grote zelfstandigheid. In de Magna Carta van 1215 was al sprake van de *Anglicana Ecclesia*, de Engelse Kerk.³

LOLLARDS

In de veertiende eeuw vonden meerdere hervormingsbewegingen hun weg binnen de Kerk in heel Europa. Onder Geert Grote (1340-1384), Florens Radewijns (1350-1400) en later Thomas à Kempis (1380-1472) leidde dit in de Lage Landen tot de beweging van de Moderne Devotie, die zich richtte op de praktische devotie van leken in de Kerk. In Engeland kwam John Wycliff (1330-1384) in opstand tegen de pauselijke macht, heiligverklaringen, bedevaarten, pluralisme en absenteïsme binnen de Kerk, en het vieren van gedachtenissen voor de doden. Alle wereldlijke macht van de paus en de kerk waren volgens hem op niets gebaseerd, en de Kerk moest in zijn ogen alle wereldlijke bezittingen opgeven. Wycliff pleitte voor het vertalen van de Bijbel in de volkstaal, waardoor gelovigen zelf de teksten van het Oude en Nieuwe Testament konden lezen. Anderhalve eeuw voor Luther de Reformatie baseerde op deze grondslag, kwam Wycliff al met dezelfde ideeën (*sola scriptura*) voor dezelfde problemen te staan. Wycliff werd in 1382 veroordeeld tot de brandstapel, maar door machtige volgelingen kwam het niet tot een vonnis. Na zijn natuurlijke dood, in 1384, werd zijn lichaam wel opgegraven en verbrand. In de jaren na zijn dood zouden zijn volgelingen, de *Lollards*, op de achtergrond blijven voortbestaan met dezelfde ideeën.

1.2 Engelse Reformatie I: Hendrik VIII (1509-1547) en Eduard VI (1547-1553)

HENDRIK VIII (R. 1509-1547)

In 1509 kwam koning Hendrik VIII (1491-1547) aan de macht. Met de Rozenoorlogen (1455-1485) in het achterhoofd was de opvolgingskwesitie buitengewoon belangrijk voor de jonge koning: er moest en zou een mannelijke opvolger komen. De broer van Hendrik VIII, prins Arthur van Wales, was een jaar na zijn huwelijk met de Spaanse prinses Catharina van Aragon gestorven. Met speciale pauselijke dispensatie mocht Hendrik in 1509 dezelfde vrouw trouwen als zijn broer Arthur. Toen duidelijk werd, dat dit huwelijk hem geen mannelijke opvolger kon leveren, maar slechts een dochter (Maria), verzocht Hendrik de paus het huwelijk ongeldig te verklaren. Hij voerde aan dat een huwelijk met de weduwe van zijn broer volgens het Bijbelboek Leviticus onwettig zou zijn.⁴ De paus, inmiddels vanuit het Duitse Rijk aangevallen door de Reformatie van Maarten Luther, wilde zijn voorganger, die dispensatie had verleend voor het huwelijk van Hendrik en Catharina, niet afvallen, en gaf geen

³ Transscriptie van de Magna Carta, op <http://www.thelatinlibrary.com/magnacarta.html> (bezoekt op 19 april 2010).

⁴ Leviticus 20-21: "En wanneer een man zijns broeders huisvrouw zal genomen hebben, het is onreinigheid; hij heeft de schaamte zijns broeders ontdekt; zij zullen zonder kinderen zijn." Christopher HAIGH, *English Reformations. Religion, Politics, and Society under the Tudors* (Oxford 1993), 89-90.

gehoor aan het verzoek. Hierop kondigde Hendrik de Act in Restraint of Appeals af, die in 1533 door het parlement werd goedgekeurd. Door deze wet werd de koning formeel de hoogste autoriteit in Engeland, en het pauselijk gezag werd zodoende ondermijnd. In 1534 werd de Act in Restraint of Appeals opgevolgd door de nog krachtiger Act of Supremacy (1534) waarin de koning aan het hoofd van de Church of England kwam te staan. De Anglicaanse Kerk werd gescheiden van de Kerk van Rome, het begin van een Schisma dat leidde tot de Engelse Reformatie.⁵

VERANDERINGEN VAN HENDRIK VIII BINNEN DE KERK

Waar de Reformatie van Maarten Luther volledig geënt was op de fouten binnen de Kerk van Rome en zich grotendeels op theologisch vlak keerde tegen de paus en diens leerstellingen, was de Engelse Reformatie in zijn geheel op de politieke keuzes van koning Hendrik VIII gebaseerd. Zoals de Engelse historicus Christopher Haigh opmerkt, was de Reformatie een Protestantse Reformatie, maar dan wel zonder krachtige Protestantse beweging die deze steunde.⁶ De Engelse Reformatie was dan ook geheel afhankelijk van de steun van de monarch, hetgeen niet gemakkelijker werd gemaakt door de wispelturige mening van koning Hendrik VIII en de problemen rondom de opvolging na zijn dood in 1547.⁷

Voordat zijn problemen met de paus begonnen, had de koning zich in 1521 nog openlijk uitgesproken tegen Maarten Luther in het boek ‘Assertio septem sacramentorum’. Paus Leo X prees hem voor deze actie en gaf hem de titel ‘Fidei Defensor’ (Verdediger van het Geloof). Toen de relatie met de paus eenmaal verslechterde, de twee wetten door het parlement waren aangenomen en de Kerk van Engeland een zelfstandig orgaan was, veranderde de Anglicaanse leer meerdere malen door de door Hendrik nieuw opgedane ideeën. In 1537 werd een aantal stellingen gepubliceerd, die dicht in de buurt kwamen bij de Lutheraanse ideeën over de Sacramentenleer.⁸ Van 1539 tot 1543 was de koning weer vrij conservatief, waardoor alle zeven traditionele sacramenten in gebruik bleven. De laatste vier jaar van zijn leven waren echter weer gekenmerkt door zijn progressieve geest van de jaren dertig, hetgeen directe gevolgen had voor de weg die de Kerk insloeg tijdens het bewind van zijn zoon Eduard VI. Hendrik liet hem opvoeden door Protestanten, en het was de jonge koning die de eerste grote stappen richting het Protestantisme maakte onder leiding van zijn adviseur, aartsbisschop Thomas Cranmer van Canterbury.⁹ Onder Hendrik bleef de liturgie, die in de Middeleeuwen en ook in de zestiende eeuw het hart van het geloof was geweest, vrijwel onveranderd. De Mis was nog altijd het belangrijkste in de liturgie.¹⁰

---

⁵ HAIGH, *English Reformations*, 119.

⁶ Christopher HAIGH (ed.), *The English Reformation revised* (Cambridge et. al. 1987) 3.

⁷ David LOADES, *The Mid-Tudor Crisis, 1545-1565* (Londen 1992) 132-133.

⁸ LOADES, *The Mid-Tudor Crisis* (1992) 132.

⁹ *Ibidem*, 132-133.

¹⁰ Eamon DUFFY, *The Stripping of the Altars. Traditional Religion in England, c.1400-c.1580* (New Haven en Londen 1992) 91.

EDUARD VI (1547-1553) EN DE TWEDE REFORMATIE

Met de dood van koning Hendrik VIII, in 1547, werden de hervormingsgezinde bisschoppen bevrijd van een strenge en zwevende monarch, die ondanks zijn haat jegens de paus en zijn algemeen cynisme nog altijd sterk verbonden was met een traditioneel, op Katholieke leest geschoeid geloof.¹¹ Men kon nu als protestant naar buiten treden, zonder zware straffen te ondergaan. Zo ook aartsbisschop Thomas Cranmer, de adviseur van de jonge koning Eduard VI. Onder het bewind van Hendrik VIII had deze geen gevolg kunnen geven aan zijn protestantse sympathieën, maar na de dood van de koning zijn diens gangen als protestants te bestempelen.¹²

Waar de traditionele Hendrik vasthield aan de omljstingen van de oude Katholieke Mis, was deze voor zijn zoon Eduard niet zo heilig. In 1548, een jaar na de dood van Hendrik, liet Cranmer een nieuwe liturgie ontwerpen voor de Anglicaanse Kerk, die brak met de traditionele Katholieke liturgie. Al tijdens Pasen 1548 werden in Londen de eerste wijzigingen geïmplementeerd. De nieuwe *Order of Communion* werd geïntroduceerd, waardoor leken onder twee gedaanten ter communie mochten gaan.¹³ De liturgie was doordrongen van protestantse idealen. Het Latijn werd direct vervangen door het Engels, in alle gebeden en schriftlezingen. In 1549 werd het *Book of Common Prayer* ingevoerd, met daarin een hele nieuwe liturgie. De oude riten werden niet langer gebruikt, het Latijn was voorgoed verdwenen, net als veel belangrijke elementen uit de Katholieke liturgie. Zo werd de elevatie van de hostie niet langer uitgevoerd.¹⁴

In 1549 was de liturgie in Engeland volledig uitgekleet. Waar bij de dood van Hendrik VIII het grootste gedeelte van de traditionele Katholieke rituelen nog in gebruik was in de Engelse kerken, was nu een Protestantse omslag gemaakt. De Engelse Reformatie was Protestants, en zo ook de liturgie. Er werd niet langer van een Mis gesproken, maar van een communieviering. Een jaar later zouden ook de altaren worden vervangen door communietafels, en het zou niet lang duren of de kerkgoederen werden eigendom van de staat.¹⁵

De ingrijpende wijzigingen in de liturgie vielen echter niet bij iedereen in de smaak. Door het ontbreken van een brede Protestantse beweging, die de idealen uitdroeg en een revolutie teweeg bracht, zoals op het Continent, was het draagvlak voor de veranderingen in het kerkelijk leven ver te zoeken. De veranderingen waren nu, na de dood van Hendrik VIII, ook zichtbaar voor de laagste regionen van de maatschappij. Elke kerkganger zag wat er veranderde: de liturgie was aangetast. Veel leden van de hogere klassen waren het er niet mee eens en bleven weg uit de kerken, waardoor deze werden bevolkt door ‘boys and persons of little reputation’. De Katholieken werd voorgoed door het

---

¹¹ DUFFY, *Stripping of the Altars*, 448.

¹² LOADES, *The Mid-Tudor Crisis*, 134-135.

¹³ DUFFY, *Stripping of the Altars*, 459.

¹⁴ LOADES, *Mid-Tudor Crisis*, 138-140; Christopher HAIGH, *English Reformations. Religion, Politics, and Society under the Tudors* (Oxford 1993) 168.

¹⁵ Ronald HUTTON, ‘The local impact of the Tudor Reformations’, in: Christopher HAIGH ed., *The English Reformation revised* (Cambridge et al. 1987) 114-138, hierin: 125.

regime het zwijgen opgelegd.¹⁶ Niet alleen verliet men massaal de kerk, Katholieken probeerden het *Book of Common Prayer* in een Katholiek jasje te steken.¹⁷

De Tweede Reformatie kwam ten einde zoals deze was begonnen. Zoals de Engelse historicus Christopher Haigh het mooi verwoordt: *'It was poetic justice. The Second Reformation was made possible by the accidental timing of Henry's death, and halted by the accidental timing of Edward's.'*¹⁸

1.3 Engelse Reformatie II: Maria I (1553-1558) en Elizabeth I (1558-1609)

DE MARIAANSE RESTAURATIE (1553-1558)

Met het vroege overlijden van koning Eduard VI was geen rekening gehouden. Hij had nog niet voor een troonopvolger gezorgd, waardoor zijn dood voor een korte opvolgingscrisis zorgde. De rechtmatige opvolger was de oudste dochter van Hendrik VIII, de zus van Eduard, Maria Tudor. Door de openbare uiting van haar Rooms-katholicisme was zij voor de hofhouding van Eduard geen goede kandidaat, en deze schoof zodoende diens achterneef Jane Grey naar voren. Tot de komst van Maria naar Londen, negen dagen na de dood van Eduard, was lady Jane Grey koningin van Engeland.¹⁹

Zoals gezegd stak Maria niet onder stoelen of banken dat zij een vrome Katholiek was. Zij was opgevoed door haar Spaanse moeder Catharina, die na de scheiding van Hendrik VIII Katholiek bleef en haar dochter als zodanig opvoedde. Tot grote onvrede van haar vader en broer bleef ze zich gedurende hun regering manifesteren als Katholiek. Zoals historicus David Loades het verwoordt: *'Mary had made no secret of her devotion to the Mass.'*²⁰

Eind juli 1553 werd Maria tot koningin uitgeroepen. Direct werd het *Te Deum* aangeheven in meerdere Londense kerken, en werden elders, tot grote afschuw van de Protestanten in Engeland, Requiemmissen voor koning Eduard VI gevierd. Altaren werden direct teruggeplaatst of aangeschaft en communietafels verwijderd uit de kerken. Ronald Hutton noemt het zelfs een *'spontaneous revival of Catholicism in the capital.'*²¹

Toch was er veel controverse. In de eerste officiële mis tijdens het regime van Maria, een openluchtmis die op 13 augustus werd gevierd voor St. Paul's Cathedral, bekritiseerde Maria's huiskapelaan Gilbert Bourne (de latere bisschop) de slechts drie dagen eerder begraven koning Eduard en diens beleid in kerkelijke aangelegenheden. Hij bad eveneens voor het zielenheil van de koning, tot afschuw van veel toeschouwers.²² Maria sprak halverwege augustus, nog geen maand na haar

---

¹⁶ HAIGH, *English Reformations*, 173.

¹⁷ DUFFY, *Stripping of the Altars*, 470.

¹⁸ HAIGH, *English Reformations*, 183.

¹⁹ Ibidem, 203-204.

²⁰ LOADES, *The Mid-Tudor Crisis*, 145.

²¹ HUTTON, 'Local impact', 128.

²² HAIGH, *English Reformations*, 219.

aantreden als koningin, de hoop uit dat haar volk zijn koningin zou volgen in haar religie, het Rooms-katholicisme, waaraan door velen gehoor werd gegeven.²³ Even later werd het Katholicisme officieel toegestaan, maar wel naast de Anglicaanse Kerk. In 1554 werd ook het organiseren van kerkelijke ceremonies als processies en patroonsfeesten weer toegestaan, en werd het celibaat heringevoerd.²⁴

Net als haar vader was Maria van mening dat er een uniformiteit in het geloof van haar onderdanen moest zijn. Contrasterende ideeën konden leiden tot schermutselingen, en in een uiterste zelfs tot een burgeroorlog, zoals al bijna plaatsvond bij de troonsbestijging van Jane Grey, in 1553. Het bestaan van een Anglicaanse naast een Katholieke Kerk was geen goede oplossing. In 1553 werd met de *Statute of Repeal Act* alle regelgeving van Edward VI met betrekking tot religie ongedaan gemaakt.²⁵

Een medestander vond Maria in haar neef, kardinaal Reginald Pole, die tijdens de regering van Hendrik VIII vrijwillig in ballingschap was gegaan, en tijdens het bewind van Hendrik en Eduard in Parijs, Padua en Rome had geleefd. De kritiek die Pole in het openbaar op het beleid van Hendrik had geleverd, had hem zijn familie gekost. Twee van zijn broers werden gearresteerd en in de Tower geëxecuteerd, zijn moeder werd gevangen genomen en na twee jaar in de Tower te hebben gezeten stierf ook zij de marteldood.²⁶ Pole werd kort na de kroning van Maria naar Engeland gestuurd als pauselijk legaat en werd uiteindelijk in 1556 tot aartsbisschop van Canterbury benoemd. Pole was van mening dat de liturgie het belangrijkste element in het christelijk geloof was. Het zou beter zijn voor een leek de liturgie te vieren en zo dichterbij God te komen, dan zelf de Bijbel te lezen; een zuiver Katholieke gedachte:

*'The observatyon of ceremonyes, for obedyence sake, wyll gyve more light than all the readyng of Scrypture can doe, yf the reader have never so good a wytt to understand what he readeth, with the contempt of ceremonyes. But the thyng that gyveth us the veraye light, ys none of them both; but they are most apte to receyve light, that are more obedient to follow ceremonyes, than to reade.'*²⁷

Onder Maria en haar belangrijkste geestelijk adviseur Pole kwam een nog belangrijker herziening van een oudere wet tot stand. Deze werd mede geïnitieerd door het huwelijk van Maria met de Spaanse kroonprins Filips II in 1554. Op 3 januari 1555 werd de uit 1534 stammende Act of Supremacy teruggedraaid, waarmee het twintig jaar durende schisma in de Rooms-katholieke Kerk werd hersteld. Het koninkrijk van koningin Maria hoorde voortaan weer tot de wereldwijde Katholieke Kerk.²⁸

---

²³ HAIGH, *English Reformations*, 205-208.

²⁴ DUFFY, *The Stripping of the Altars*, 527-528; LOADES, *The Mid-Tudor Crisis*, 148.

²⁵ Ibidem, 529.

²⁶ Bede CAMM, *Lives of the English martyrs declared blessed by Pope Leo XIII in 1886 and 1895* (1904).

²⁷ DUFFY, *The Stripping of the Altars*, 530-531.

²⁸ LOADES, *The Mid-Tudor Crisis*, 151.

Gedurende het bewind van Maria waren er veel openbare protesten tegen de Mis. De omvang van de afkeer jegens het Katholicisme kan echter moeilijk worden gepeild. Voor elke individuele actie die tegen de Mis was gericht, staat weer een positief geluid uit de Engelse samenleving.²⁹ De grote protesten tegen het Katholicisme in het algemeen zijn te wijten aan het harde optreden van Maria tegen ketterij in haar koninkrijk. Zo stierven de belangrijke bisschoppen uit het tijdperk van Eduard VI, Nicholas Ridley, Hugh Latimer en Thomas Cranmer, in 1555 als ketter op de brandstapels van Oxford. De Katholieke bisschop van Londen, Edmund Bonner, werd gedurende het bewind van Maria alsmear gewelddadiger, mede vanuit wrok jegens de Protestanten die hem hadden laten lijden tijdens het tijdperk-Eduard VI.³⁰

Op 17 november 1558 eindigde de Mariaanse Restauratie met het sterven van kardinaal Pole, slechts enkele uren na koningin Maria. De Restauratiepoging had, ondanks alle inspanning, gefaald. De korte regering van Maria en het uitblijven van een opvolger, de onrust na haar troonsbestijging en het trouwen met een Spaanse prins (hetgeen leidde tot een antinationalistisch sentiment jegens de Katholieke Kerk die als Spaans werd gezien) waren de grootste oorzaken voor de mislukking. Toch had Maria haar best gedaan, de zielenrust van haar mensen was voor haar belangrijker dan tien koninkrijken, zoals historicus Pogson het stelt.³¹ Duffy haalt Arthur Dickens aan, die met *The English Reformation* in 1964 een standaardwerk schreef. Volgens Dickens was de Mariaanse kerk als haar koningin, 'a victim of a sorrowful past, unable to generate policy or initiate reform, just as she was unable to produce an heir.'³² Toch heeft Maria nog een erfenis na kunnen laten. Volgens Christopher Haigh was de kerk wel geen 'foundation for a continuing Catholic England, but it did become the foundation for a continuing catholic community. (...) English Catholicism was not destroyed, it fought back, reorganized itself and survived.'³³

TERUG NAAR HET PROTESTANTISME: ELIZABETH I

De nieuwe koningin, Maria's zuster Elizabeth, was zich welbewust van alle problemen die tijdens het bewind van haar oudere zuster waren ontstaan. De protestantse Elizabeth had zich ten tijde van Maria geconformeerd aan de heersende religie, was met tegenzin actief Katholiek geweest, maar wilde terugkeren naar het Protestantisme. In 1559, een jaar na haar aantreden, kondigde Elizabeth de *Act of Uniformity* af, waarmee ze de eenheid binnen de Kerk van Engeland wilde bewaren. De Mis werd afgeschaft en een licht aangepaste versie van het tweede *Prayer Book* van Eduard VI werd ingevoerd. De aanpassing in het missaal van Eduard lijkt te zijn gedaan om de scherpe Protestantse randjes van

---

²⁹ HAIGH, *English Reformations*, 220.

³⁰ Gina ALEXANDER, 'Bonner and the Marian persecutions', in: Christopher HAIGH (ed.), *The English Reformation revised* (Cambridge et al. 1987) 157-175, hierin: 158.

³¹ R.H. POGSON, 'Revival and Reform in Mary Tudor's Church: a question of money', in: Christopher HAIGH (ed.), *The English Reformation revised* (Cambridge et al. 1987) 139-156, hierin: 139; LOADES, *The Mid-Tudor Crisis*, 158.

³² DUFFY, *The Stripping of the Altars*, 309-11.

³³ HAIGH, *The English Reformation revised*, 9.

het geheel af te halen. Het Protestantisme ten tijde van Elizabeth laat zich kenmerken door een sterk nationalistische component, veroorzaakt door de nauwe verwantschap van de Mariaanse Restauratie met de Spaanse Kroon.³⁴

Naast het afschaffen van de Mis werden in de *Act of Uniformity* strenge maatregelen genomen tegen priesters en leken, die weigerden zich naar het *Prayer Book* aan te passen. Hoge geldboetes en gevangenisstraffen werden opgelegd aan priesters, die weigerden met het *Prayer Book* te werken. Voor heel Engeland werd zondags kerkbezoek verplicht, op straffe van een geldboete. De wet werd, zoals kerkhistoricus Edward Norman het beschrijft, ‘*a charter for priest-hunting. From this date began the Construction of priest-holes and other hiding places for the clergy in Catholic houses*’. De bisschoppen weigerden unaniem de *Oath of Supremacy* af te leggen, nadat Elizabeth pauselijke nuntii toegang tot het land had ontzegd. Zij werden hierop afgezet en vervangen door nieuwe, Protestantse bisschoppen. Het grootste gedeelte van de clerus conformeerde zich echter net zo gemakkelijk aan de regels van Elizabeth (in het Engels bekend als ‘*the Elizabethan Settlement*’) als ze zich aan de restauratie van Maria hadden aangepast.³⁵

Het populaire Katholicisme werd echter niet verdreven uit de Engelse parochies. De zogenaamde *Recusants*, Katholieken die weigerden zich te neer te leggen bij de *Act of Uniformity* van 1559, groeiden in aantallen in de jaren na het *Elizabethan Settlement*. De eerste jaren na 1559 worden gezien als een overgangperiode. Missen werden gevierd in oude gesloten kapellen, of speciaal ingerichte schuurkerken. De concurrentie met Anglicaanse dorpspastors was groot.³⁶

De verharding van het beleid van Elizabeth I richting de Katholieken kwam na 1570. In dat jaar vaardigde paus Pius V een bul uit om de Katholieken een steun in de rug te geven. De bul *Regnans in Excelsis*, waarmee de paus koningin Elizabeth excommuniceerde, wakkerde de anti-Katholieke sentimenten aan en had desastreuze gevolgen voor de Katholieken in Engeland.³⁷

De anti-Katholieke sentimenten werden niet alleen door de paus gevoed. Gedurende het laatste kwart van de zestiende eeuw waren meerdere binnen- en buitenlandse perikelen aanleiding voor de Engelsen om de Katholieken te wantrouwen. In 1568 kwam Maria Stuart, de verdreven koningin van Schotland en nicht van Elizabeth, in ballingschap naar Engeland, waarbij Katholieken haar zagen als rechtmatige eigenaar van de Engelse troon. Zij werd opgesloten in de Tower en twintig jaar later, na een moordcomplot tegen Elizabeth, onthoofd. Baronnen in het noorden van Engeland smachtten in 1569 naar een Katholieke restauratie, hetgeen leidde tot een opstand, die uiteindelijk werd neergeslagen. Naast deze interne problemen zaaiden de Bartholomeusnacht in Frankrijk (1572), de Spaanse Furie in Antwerpen (1576) en de Spaanse Armada (1588) onrust in Engeland. Aan het einde

---

³⁴ DUFFY, *The Stripping of the Altars*, 566-567; LOADES, *The Mid-Tudor Crisis*, 160.

³⁵ Edward R. NORMAN, *Roman Catholicism in England from the Elizabethan Settlement to the Second Vatican Council* (Oxford 1985) 10-13.

³⁶ Christopher HAIGH, ‘The continuity of Catholicism in the English Reformation’, in: idem (ed.), *The English Reformation revised* (Cambridge et al. 1987) 176-208, hierin: 182-192.

³⁷ NORMAN, *Roman Catholicism*, 12-13.

van de eeuw waren de Katholieken de zwarte schapen van de samenleving, zoals Norman het verwoordt: *'At the end of the century, every mischief which excited the public was blamed on the Catholics'*.³⁸

Na 1570 steunde de paus de missionering van Engeland. Jezuïeten werden opgeleid in Douai, in de Lage Landen, en langzamerhand naar Engeland uitgezonden. Hiermee samenhangend werd in 1585 de aanwezigheid van priesters in Engeland beschouwd als hoogverraad. De missiepriesters, opgeleid in het buitenland, werden gezien als buitenlandse spionnen, die het land wilden missioneren om het weer door een Katholieke vorst te laten regeren. Priesters werden gevangen genomen voor het lezen van de Mis, leken voor het herbergen van priesters in hun huizen of op hun land. Het herbergen van in het buitenland gewijde priesters werd bestraft met de doodstraf. Katholieke gezinnen werden van hun kinderen ontdaan, die een functie voor de Kroon kregen toebedeeld en zodoende moesten worden opgevoed door Protestanten. Priesters werden verbannen naar interneringskampen, veelal in het afgelegen binnenland, om grote volksverhuizingen richting deze priesters te voorkomen. Zware straffen waren niet uitzonderlijk, zo werd Sir Thomas Tresham 15 jaar gevangen gehouden voor het herbergen van de H. Edmund Champion. Anderen werden gedood voor hun geloof. In totaal vonden 122 priesters de dood tijdens het bewind van koningin Elizabeth I. Op 25 oktober 1970 werden veertig martelaren van Engeland en Wales heilig verklaard door paus Paulus VI.³⁹

Hoewel de herkerstening van Engeland niet zou slagen, is de missie geen groot fiasco geweest. Naast de martelaren waren nog veel priesters aanwezig in het land, die kleine successen boekten. Historicus John Bossy heeft zelfs durven stellen dat het post-Reformatorische Katholicisme in Engeland vrijwel geheel door de Jezuïeten van na 1570 is geschapen.⁴⁰ Edward Norman voegt hieraan toe dat het waar is dat *'the leading Catholic clergy during Elizabeth's reign were converts, that their vision of Catholicism was often rather different from the Catholicism of the past, and that their reasons for espousing what they thought of as the Catholic Faith were various and not always in accordance either with preceding English notions of the faith or contemporary Roman ones'*.⁴¹

Engeland was bovendien niet geheel Protestants geworden door de maatregelen van Elizabeth. Hierdoor lijkt de kerk van Elizabeth het meeste op de kerk zoals haar vader Hendrik VIII deze had bedoeld: enerzijds traditionalistisch in hiërarchie en ritueel (Katholiek component) en anderzijds Protestants in haar afscheiding van de Kerk van Rome en de herziening van de liturgie. Haigh verwoordt het als volgt: *'The Reformations had succeeded in driving Catholic public worship from the churches; but the Protestant Reformations did not destroy essential Catholic views of Christian life and external salvation.'*⁴² Dit komt wellicht door het uitblijven van een doeltreffende evangelisatie van de Engelsen. In 1570 moest een nieuwe evangeliseringsbeweging op gang komen, veelal bestaand uit

---

³⁸ NORMAN, *Roman Catholicism*, 12.

³⁹ Ibidem, 13-15.

⁴⁰ HAIGH, 'The continuity of Catholicism', 176-177.

⁴¹ NORMAN, *Roman Catholicism*, 22-23.

⁴² HAIGH, *English Reformations*, 289.

rondreizende predikanten, doordat slechts een vijfde deel van het benodigde aantal pastors in het land beschikbaar was.⁴³

De Tudor Reformaties hadden het Katholieke Engeland niet kunnen vervangen door een Protestant Engeland. Het land was zelfs verdeeld, Protestanten waren onzeker over hun toekomst en angstig voor een nieuwe golf van Katholicisme, dat nog altijd niet verdwenen was. Overal rondom de Kerk van Engeland zwierven andere groeperingen, die niet als volwaardige Protestanten konden worden gezien. Christopher Haigh deelt de samenleving in vier groepen in. Als eerste de *'Godly Protestants'*, die het dichtst bij de Reformatie stonden. Zij werden gevolgd door de *'Recusant Papists'*, Katholieken die weigerden zich te conformeren en dus zwaar werden gestraft voor hun Katholicisme. Als derde groep noemt hij de *'Parish Anglicans'*, conformisten die zonder grote moeite met de bewegingen van de kerk mee bewogen. Als laatste groep noemt hij de *'Old Catholics'*, die niet werden beïnvloed door de Reformatie, en hun oude praktijken voortzetten in de nieuwe tijd.⁴⁴

Het Protestantisme dat er was, was tot stand gekomen door een Protestantse Reformatie, die volledig in het tijdperk van Elizabeth was gevormd, grotendeels in de jaren 1570 en 1580. De Kerk van Engeland was staatsgodsdienst, maar dit betekende niet dat het grootste deel van de Engelsen Protestant van geest was.⁴⁵

---

⁴³ HAIGH, *English Reformations*, 268.

⁴⁴ *Ibidem*, 292-293.

⁴⁵ Christopher HAIGH, 'The Church of England, the Catholics and the people', in: Peter MARSHALL (ed.), *The impact of the English Reformation, 1500-1640* (London et al. 1997) 235-256 (overgenomen uit C. HAIGH (ed.), *The Reign of Elizabeth I* (Basingstoke 1984)), hierin: 235-236.

1.4 *Verguisd: het Engelse Katholicisme in de zeventiende en achttiende eeuw*

JACOBUS I (1603-1625)

In 1603 overleed koningin Elizabeth I na een stabiel bewind van meer dan veertig jaar. In tegenstelling tot de troonsbestijging van Elizabeth, kwam haar opvolger Jacobus I in rustig vaarwater terecht. Hij was bovendien, met zijn vijfendertig jaar ervaring als koning van Schotland, een ervaren leider. Onder Jacobus zou de positie van de Katholieken in Engeland aanzienlijk verbeteren. Twee jaar na zijn aantreden, in 1605, vond echter het *Gunpowder Plot* (Buskruitverraad) plaats, dat direct roet in het eten zou gooien voor het Katholieke volksdeel. De samenzwering tegen het Parlement was puur Katholiek, en alle leiders zouden worden geëxecuteerd. Onder hen was de provinciaal overste van de Engelse missie van de Jezuïeten, Henry Garnet. Het *Gunpowder Plot* leidde tot een exodus van Katholieken uit Engeland. In 1606 werden twee wetten aangenomen, die overheidsambten voor Katholieken afsloten. Tijdens de regering van Jacobus I werden in totaal 17 priesters en 6 leken geëxecuteerd. De aanval werd echter niet alleen op Katholieken geopend: ook niet-Anglicaanse Protestantse groeperingen werden hard aangepakt. Door het *Gunpowder Plot* groeide onder het volk het anti-Katholieke sentiment. Zoals Edward Norman het verwoordt: “*Popular dislike of Catholicism continued, and was doubtless heightened by the Gunpowder Plot. The Jesuits had now entered deeply into the national demonology.*” Aan het einde van de regering van Jacobus I, in 1625, was de storm alweer gaan liggen. Ambten werden vergeven aan Katholieke edelen, en de aartsbisschop van Canterbury merkt in 1624 op dat de Katholieken met duizenden tegelijk naar de Mis gaan.⁴⁶

KAREL I (1625-1649) EN REPUBLIEK (1649-1660)

In 1625, toen de Dertigjarige Oorlog het Europese vasteland in een religieuze burgeroorlog dompelde, overleed koning Jacobus I na twintig jaar heerschappij over Engeland. Zijn zoon, Karel I, werd zijn opvolger. Nog voor zijn kroning, begin 1626, trouwde hij prinses Henrietta Maria van Frankrijk, de zuster van koning Lodewijk XIII. De gemoederen in Engeland raakten hierop verhit. Het Parlement was buitenspel gezet door het huwelijk in het geheim af te kondigen voor de Notre Dame in Parijs, voordat de werkelijke ceremonie in Canterbury plaatsvond. De Katholieke Henrietta Maria nam haar eigen hofhouding mee uit Frankrijk, die onder meer bestond uit een bisschop en 27 priesters. Na aandringen van het Parlement werd het aantal geestelijken verminderd; de koningin kreeg geestelijke bijstand van twaalf kapelaans. De Koninklijke kapel, de *Chapel Royal* in *St. James's Palace* in Londen werd in gebruik genomen door de Rooms-katholieke hofkapelaans, waardoor in de ogen van Edward Norman een ‘*Court Catholicism*’ ontstond: het hof was officieus Katholiek geworden.⁴⁷

In 1626, kort na de kroning van haar man, maakte koningin Henrietta Maria de situatie nog veel lastiger. Zij bezocht Tyburn, de plaats waar de zwaarste Londense criminelen door het vonnis

⁴⁶ NORMAN, *Roman Catholicism*, 33-34.

⁴⁷ *Ibidem*, 34.

*Hanged, Drawn and Quartered*⁴⁸ werden geëxecuteerd. Op die plaats bad ze voor het zielenheil van de aldaar overleden Katholieke martelaren. De spanningen tussen koning en Parlement verergerden door het handelen van Henrietta Maria, en het volk voelde zich verraden door het Katholicisme van het hof. Toch waren ook de Katholieken niet tevreden met het Katholicisme aan het hof. De koning en koningin hadden een heel andere perceptie van het Rooms-katholieke geloof, dat grotendeels was geïnspireerd door de religiositeit in Frankrijk, geïntroduceerd door de koningin.⁴⁹

De banden met de Heilige Stoel werden bovendien aangehaald. In 1633 werden diplomaten van de paus toegelaten tot Engeland, en al snel werden ook Engelse ambassadeurs bij de Heilige Stoel geplaatst. Logischerwijs werden Katholieke edelen op deze hoge posten benoemd, hetgeen afschuw wakte van de Protestantse adel. In 1634 werd het Katholicisme ook in de Nieuwe Wereld ingevoerd. De nieuwe kolonie Maryland werd door de Katholieke Lord Baltimore gesticht, en spoedig werd de kolonie een schuilplaats voor Engelse Katholieken. Jezuïeten werden toegelaten in Maryland, waar ze een missiepost opzetten. Aan alle voorspoed voor de Katholieken in Engeland kwam een einde in 1639, bij het begin van de Engelse Burgeroorlog. Het Parlement en de koning kwamen, grotendeels door het religieuze beleid van de koning, lijnrecht tegenover elkaar te staan. De situatie escaleerde zodanig, dat de koning in januari 1649 door een gedeelte van het Parlement werd berecht en vervolgens werd onthoofd. Engeland werd een republiek (*Commonwealth*). Het republikeins bestuur, dat tot 1660 zou duren, en in zijn extreemste vorm een dictatuur was (*Protectorate*) onder leiding van *Lord Protector* Oliver Cromwell, had Katholieke diplomaten in dienst. Toch werden de anti-Katholieke wetten aan het begin van de republiek aangescherpt, en in 1641-42 zouden elf Katholieke priesters worden geëxecuteerd. Na 1646 werden de wetten minder zwaar toegepast, en tussen 1647 en 1660 werden slechts twee priesters ter dood veroordeeld.⁵⁰

STUART RESTAURATIE: KAREL II (1660-1685)

Na de dood van *Lord Protector* Oliver Cromwell in 1658 was er wederom een machtsvacuüm ontstaan in Engeland. Cromwell's zoon, Richard, was niet kundig genoeg om zijn vader op te volgen, en gaf zonder slag of stoot het bewind op, toen hierop door het Parlement werd aangedrongen. Volgens veel parlementariërs was de tijd rijp voor de restauratie van de Stuart-monarchie. In 1660 tekende Karel II, zoon van Karel I en Henrietta Maria, de Declaratie van Breda, waarin hij zijn voorwaarden voor een terugkomst naar Engeland aangaf. Hierin verzocht hij onder meer om een vrijheid van geloof, zolang deze de vrede in het Koninkrijk niet in gevaar zou brengen:

---

⁴⁸ *'Hanged, Drawn and Quartered'* was de straf die werd toegewezen voor hoogverraad, met uitzondering van edelen, die werden onthoofd. De veroordeelde werd door de straten van Londen door een paard voortgetrokken op een van wilgen vervaardigd hek (*Drawn*), waarop hij in Tyburn werd opgehangen tot hij bijna stierf (*Hanged*), waarna zijn genitaliën en ingewanden voor zijn ogen werden verbrand en de onthoofding en vierdeling (*Quartered*) volgden.

⁴⁹ NORMAN, *Roman Catholicism*, 35.

⁵⁰ *Ibidem*, 35-36.

*We do declare a liberty to tender consciences, and that no man shall be disquieted or called in question for differences of opinion in matter of religion which do not disturb the peace of the kingdom.*⁵¹

De Engelse Katholieken verwachtten veel van de restauratie van de Stuarts. Met de Declaratie van Breda zou godsdienstvrijheid eindelijk gemeengoed worden in het Koninkrijk. Lord Clarendon, *Lord Chancellor* onder Karel II, reageerde in 1660 positief. In zijn ogen hadden de Katholieken in Engeland recht op een eigen bisschop. De situatie van de Katholieken zou enigszins verbeteren onder Karel, maar hij gooide zijn eigen ramen in toen hij in 1670 het geheime Verdrag van Dover tekende; de overeenkomst tussen Karel en zijn neef Lodewijk XIV over diverse binnen- en buitenlandse zaken. Belangrijkste feit was de openlijke bekering van Karel II tot het Rooms-katholicisme en de hereniging van Engeland met de Kerk van Rome in ruil voor Franse steun in zijn Derde Engels-Nederlandse Oorlog (1672-1674). In 1673 reageerde het Parlement door een aantal anti-Katholieke wetten aan te nemen en in 1678 werden de Katholieken door het Parlement verbannen uit het House of Lords. In hetzelfde jaar vond het *Popish Plot* plaats, waarin de ‘papen’ in Engeland werden verdacht van het omvergooien van de monarchie. Er ontstond een massahysterie, en de Katholieken waren wederom de zwarte schapen van de samenleving. Zo’n honderd priesters, ongeveer een zesde deel van de totale Rooms-katholieke geestelijkheid in Engeland, werden gevangen genomen. Zeventien priesters werden geëxecuteerd wegens hoogverraad, nog eens 23 stierven tijdens hun gevangenschap, waaronder de aartsbisschop van Dublin. De massahysterie eindigde in 1681, toen de laatste Rooms-katholieke priester in Engeland werd geëxecuteerd. De heilige Oliver Plunkett, aartsbisschop van Armagh en primate van Ierland, stierf in Tyburn de marteldood omdat hij zich niet aan de geldende anti-Katholieke wetten had willen conformeren. In 1683 vond het Rye House Plot plaats, waarin een aantal Protestantse edelen de koning en zijn broer, de hertog van York, wilden vermoorden. Karel II stierf een natuurlijke dood in 1685.⁵²

JACOBUS II (1685-1688): DE LAATSTE KATHOLIEK

Direct na zijn dood werd Karel opgevolgd door zijn broer Jacobus II, een praktiserend Katholiek. Jacobus, die net als zijn broer Karel sinds 1652 in ballingschap in Frankrijk had geleefd, had veel ervaring opgedaan aan het Franse hof. Met zijn vrouw Anne Hyde nam hij het Katholiek geloof aan, al voordat hij koning van Engeland werd. Na haar dood hertrouwde hij in 1673 de Katholieke prinses Maria van Modena, die als gezant van de paus werd gezien door het Engelse volk. Kort na zijn aantreden in 1685 gaf Jacobus, geïnspireerd door het Franse absolutisme, hoge functies weg aan Katholieken, zowel in het bestuur van het land als in besturen van universiteiten, in de legertop en als

⁵¹ Andrew BROWNING (ed.), *English Historical Documents 6 1660-1714* (1995) 57.

⁵² Norman, *Roman Catholicism*, 37-38.

rechter. Kapellen werden weer geopend, naar voorbeeld van de Royal Chapel in Londen.⁵³ In 1688, toen Jacobus de *Declaration of Indulgence* afriep, sloeg de vlam in de pan. Met deze regel wilde de koning zijn hele volk religievrijheid gunnen.

GLORIOUS REVOLUTION (1688)

Toen Jacobus de *Declaration of Indulgence* afriep, hadden de Engelsen het helemaal gehad met zijn absolutistische neigingen. Zeven bisschoppen weigerden de regel af te kondigen in hun kerken, en werden door de koning in de Tower gevangen gezet. Een grote publieke manifestatie zorgde ervoor dat de bisschoppen na korte tijd weer vrijkwamen. Een tweede reden voor de Engelse afgunst jegens hun koning was de geboorte van een mannelijke troonsopvolger in juni 1688, die een Katholieke dynastie veilig stelde. Jacobus' dochters waren op aandringen van Karel II Protestants opgevoed en zijn oudste dochter, Maria, getrouwd met de Protestantse Nederlandse stadhouder Willem III. Inmiddels was het Parlement ervan overtuigd, dat het hoog tijd was geworden om te zorgen voor een Protestantse troonsopvolging. Maria en haar man Willem III werden gezien als goede opvolgers voor Jacobus. De Engelse kroon werd Willem aangeboden door een aantal parlementariërs, waaronder de bisschop van Londen, die hem de situatie in Engeland in een *Letter of Invitation* van 30 juni 1688 schetsten:

*'As to the first, the people are so generally dissatisfied with the present conduct of the government in relation to their religion, liberties and properties (all which have been greatly invaded), and they are in such expectation of their prospects being daily worse, that your Highness may be assured there are nineteen parts of twenty of the people throughout the kingdom who are desirous of a change.'*⁵⁴

In 1688 trok Willem met een armada, die vier keer zo groot was als de Spaanse Armada van een eeuw eerder, vanuit de Republiek naar Engeland. Zijn invasie van Engeland werd bekostigd door de Republiek en verschillende buitenlandse financiers. Als gevolg vluchtte Jacobus naar Frankrijk, zonder een moment strijd te hebben geleverd. Hij zou in ballingschap blijven aan het hof van Lodewijk XIV tot zijn dood in 1701. Willem en Maria werden gekroond tot koning en koningin van Engeland in 1689.⁵⁵

De gevolgen van deze revolutie, in Engeland *Glorious Revolution* genoemd, waren niet mals voor de Katholieken in het land. De drie apostolisch vicarissen (die de leemte van de afgezette Katholieke bisschoppen vulden) en een aantal priesters werden gearresteerd, maar weer snel vrijgelaten. Zo'n vijftig priesters vluchtten naar het buitenland, net als een belangrijk gedeelte van de

⁵³ NORMAN, *Roman Catholicism*, 39-40.

⁵⁴ BROWNING ed., *English Historical Documents*, 120.

⁵⁵ Wouter TROOST, *Stadhouder-koning Willem III. Een politieke biografie* (Hilversum 2001) 195-212.

Katholieke adel en burgerij. De landadel, die achterbleef, werd uitgemolken door alle anti-Katholieke wetten, waaraan hoge boetes verbonden waren. Zo werd hen in 1692 een dubbele grondbelasting berekend. In 1695 stelde Willem III de *Disabling Act* in, waardoor Katholieken moeilijk aan geschoold werk konden komen. Drie jaar later werden priesters vogelvrij verklaard: wanneer zij werden betrapt op het lezen van de Mis, werden ze zwaar bestraft. De anti-Katholieke sentimenten bleven sterk in Engeland, mede doordat het absolutistische regime van Jacobus II werd gekoppeld aan zijn Katholicisme; het Protestantisme aan een politieke vrijheid, die onder Willem III werd genoten.⁵⁶

Als gevolg van de *Glorious Revolution* werd in 1689 de *Bill of Rights* uitgevaardigd, waarin de rechten van het volk werden opgenomen. De rechten van de Engelse monarch werden nog verder ingeperkt, dan deze al waren door de Magna Carta van 1215. Het Engels bestuur werd in de *Bill of Rights* in de handen van de Protestanten gelegd, ‘*as that their religion, laws and liberties might not again be in danger of being subverted.*’⁵⁷ In 1701 werd de wetgeving verscherpt: wanneer een lid van het koninklijk huis Katholiek werd, verloor deze zijn of haar plaats in de troonsopvolging:

*‘every person and persons that then were or afterwards should be reconciled to or shall hold communion with the see or Church of Rome, or should profess the popish religion or marry a papist, should be excluded, and that by that Act made forever incapable to inherit, possess or enjoy the crown and government of this realm and Ireland and the dominions.’*⁵⁸

Door deze *Act of Settlement* werd de Protestantse opvolging gewaarborgd. In 1702 stierf Willem III, die zijn vrouw Maria Stuart overleefde. Hij werd opgevolgd door Anna, zuster van Maria, die tot 1714 regeerde. Haar huwelijk bleef kinderloos, waardoor – dankzij de *Act of Settlement* – niet de Katholieke *old Pretender* Jacobus Stuart koning werd van Groot-Brittannië, maar de Hannoverse prins George I. Sinds 1714 regeert een Protestantse monarch uit het huis Hannover over het Verenigd Koninkrijk. George’s zoon, George II, was de eerste koning sinds de *Elizabethan Settlement*, die geen strengere wetten tegen Katholieken afkondigde. Het gevaar was grotendeels geweken, de opvolgingsproblemen waren met het gezin van George II opgelost en de kans op een Katholieke volksopstand tegen de monarch was geweken. De *Old Pretender* Jacobus Stuart, de in 1688 geboren zoon van koning Jacobus II en Katholieke troonspretendent, die onder meer door de paus werd gesteund in zijn pretenties, was al oud en weinig gevaarlijk voor de dynastie. In 1745 zette zijn zoon Karel Edward nog een opstand in gang, gesteund door de Fransen en de paus, om de Hannoverse van de troon te stoten. De steun voor zijn opstand was maar klein, en hoewel hij meerdere kleine veldslagen won, moest ook Karel Engeland uitvluchten. In 1765, toen zijn vader *The Old Pretender* overleed, zegden de paus en

---

⁵⁶ NORMAN 39-40.

⁵⁷ BROWNING ed., *English Historical Documents*, 122-123.

⁵⁸ *Ibidem*, 129-130.

de koning van Frankrijk hun steun toe aan koning George III, waarop het Katholieke volksdeel massaal zijn steun betuigde aan de koning. Er werden zelfs missen opgedragen aan George III.⁵⁹

1.5 *Emancipatie van de Engelse Katholieken: 19^e en 20^e eeuw*

LAATSTE DEEL ACHTTIENDE EEUW

Hoewel de achttiende-eeuwse Katholieke Kerk in Engeland door de strenge anti-Katholieke regelgeving gedeeltelijk losstond van de samenleving, werden de waarden van de tijd wel door de Kerk onderstreept. De Katholieken werden veelal geïnspireerd door de Verlichting. De kerk was met name een kerk voor de geleerde landadel, die de geestelijkheid grotendeels financierde en sinds de Reformatie van onderdak had voorzien. Het Engelse missiegebied, dat losstond van de Europese Kerk en onder de pauselijke missiecongregatie *Propaganda Fide* viel, was wel sterk aan de paus gelieerd door de geestelijken, die zich op Rome oriënteerden. De leiding van de Engelse kerk lag in handen van de zogenaamde Apostolisch Vicarissen, priesters met de waardigheid van een bisschop, zonder bisdom. Onder hen ontstond een kerk, die geheel eigen was, en qua uiterlijk veel Protestantse kenmerken toonde. Er was weinig uiterlijk vertoon in de kerken, en de vieringen werden nauwelijks opgesierd door typisch Katholieke elementen als wierook, de uitstelling van het Sacrament en de heiligenverering. Pas in het tweede kwart van de negentiende eeuw werden de typisch Rooms-katholieke elementen, als reactie op de versobering, weer opgenomen in de Engelse Katholieke Kerk.⁶⁰

Aan het einde van de achttiende eeuw trokken de weinig georganiseerde Katholieke priesters en religieuzen naar de zojuist ontstane arbeiderswijken van de grote industriegebieden. Doordat het de Rooms-katholieke Kerk in Engeland aan een starre organisatiestructuur ontbeerde, konden de priesters vrijelijk naar de armere gebieden afreizen om te missioneren en geestelijke hulp te verlenen aan de allerarmsten. De Kerk groeide en werd met name populair onder de armere klassen.⁶¹

Naast de nieuwe kerkjes en kapellen, die in de armenwijken ontstonden, waren ook diverse ambassadekapellen (*Embassy Chapels*), officieel alleen te gebruiken door diplomaten en ambassadepersoneel, opengesteld voor de inwoners van Londen. In de verschillende kapellen werden Missen gevierd, tot soms wel achtmaal per dag. Bijzonder aan deze vieringen waren de Europese elementen: de priesters, die voorgingen, waren afkomstig van het Continent, en waren, in tegenstelling tot de Britse clerus, sterk beïnvloed door het Concilie van Trente, dat grotendeels aan Engeland voorbij was gegaan. De Tridentijnse Mis werd in barokke stijl gevierd in de rijkelijk gedecoreerde ambassadekapellen. Meest bekend in Londen was de Sardische Kapel (*Sardinian Chapel*), waar zelfs

---

⁵⁹ NORMAN, *Roman Catholicism*, 40-41.

⁶⁰ Ibidem, 45-46.

⁶¹ Ibidem, 49-50.

Protestanten ter kerke gingen. *'The best known, the most frequented and the most commodiously situated for the body of Catholics of all the chapels in the town...'*⁶²

Katholieken konden zich bovendien steeds beter in het openbare leven bewegen, omdat de strenge wetgeving steeds minder werd nageleefd. Bekende Katholieken als dichter Alexander Pope (1688-1744) en architect James Gibbs (1682-1754) kwamen uit een Katholiek nest. Pope werd op zijn sterfbed gevraagd of hij de Laatste Sacramenten toegediend wilde krijgen, en antwoordde laconiek maar positief: *'I do not suppose that is essential, but it will be right, and I heartily thank you for putting me in mind of it.'*⁶³

RELIEF ACTS

In de tweede helft van de achttiende eeuw werd de anti-Katholieke wetgeving versoepeld. Premiejagers, die normaal gesproken priesters uitleverden aan de autoriteiten voor een flinke vergoeding, haalden bakzeil. In 1767 werd de laatste priester gevangen genomen vanwege de uitoefening van zijn ambt, en kreeg een levenslange gevangenisstraf die in 1771 werd omgezet tot zijn verbanning uit Engeland. In 1774 werd de Katholieken in de Nieuwe Wereld door de Quebec Act enige vrijheid gegund, en in 1778 kwamen ook de Katholieken in Engeland zelf aan de beurt. De nieuwe wet, *'for relieving his Majesty's subjects professing the popish religion from certain penalties and disabilities imposed on them.'*⁶⁴ Enerzijds verwierpen de Rooms-katholieken de Stuart dynastie, de afstammelingen van de *Old Pretender* die nog altijd de Engelse troon claimden van de Hannoveraars, en de wereldlijke macht van de paus, in ruil voor een toegang tot beroepen in overheidsdienst, aan de universiteiten, in het leger en de marine. Ook werd de Katholieken eigendom en erfenis van stukken land toegestaan.⁶⁵

Op de *Relief Act*, waar Rooms-katholieke leken voor hadden geijverd, kwam in eerste instantie weinig reactie vanuit het volk. Toen de wet in 1779 ook in Schotland werd ingevoerd, werd echter wel hard gereageerd, hetgeen leidde tot de *Gordon Riots* van 1780, die in totaal aan 285 mensen het leven kostten. Grote rellen braken uit in Londen en andere steden, waarbij onder meer de Anglicaanse aartsbisschop van York, die als lid van het Hogerhuis had ingestemd met de nieuwe wet, op straat werd afgeranseld. Katholieke kapellen in het hele land werden vernield, en priesters, religieuzen en leken waren hun leven niet zeker. Gek genoeg gloorde er toch hoop voor de Katholieke minderheid. Zoals Edward Norman het stelt, waren de *Gordon Riots* geen startende Beeldenstorm, maar *'something of a last gasp from an expiring organism: popular anti-Catholicism indeed survived, for*

---

⁶² Benjamin B. KAPLAN, 'Diplomacy and domestic devotion: embassy chapels and the toleration of religious dissent in early modern Europe', *Journal of Early Modern History* 6 (2002) 341-361, hierin: 359.

⁶³ Chester CHAPIN, 'Alexander Pope, Erasmian Catholic', *Eighteenth-Century Studies* 6 (1973) 411-430, hierin: 429.

⁶⁴ David BAY HORNE en Mary RANSOME (ed.), *English Historical Documents 1714-1783* (1996) 406.

⁶⁵ BAY HORNE en RANSOME ed., *English Historical Documents*, 406-409.

*more than a century, but the constitutional spirit and the political will to maintain the penal laws against professions of religious faith were decaying away.*⁶⁶

In 1782 werden ook Katholieke scholen weer toegestaan, en waren Katholieke priesters niet langer officieel vogelvrij. Priesters en al in het land aanwezige religieuzen kregen toestemming om ambten te vervullen, maar wel zonder het dragen of pretenderen van een titel, zoals een bisschop zou kunnen doen. Ook mochten de Katholieke geestelijken niet voorgaan in een kerk, die was voorzien van een bel of toren. De wet was echter minder ingrijpend dan die van vier jaar eerder, omdat de priesters al voorgingen, de scholen ook in de achttiende eeuw al – op kleinere schaal – bestonden, en de verborgen schuurkerken door het verbod op torens en klokken werden gehandhaafd.⁶⁷

In 1829 zou een volgende Relief Act worden aangenomen. In deze wet werd de Katholieken veel vrijheid gegeven, met name in overheidsfuncties. Het parlement werd weer geopend voor de Katholieke burgerij, nadat een eed werd gezworen waarbij de wereldlijke heerschappij van de paus werd verworpen en de macht van de Engelse vorst werd benadrukt. Burgerlijke en militaire functies mochten worden vervuld, maar kerkelijke titels als aartsbisschop, bisschop of diaken mochten niet worden gevoerd. Religieuzen mochten in Engeland verblijven, zolang ze de Engelse nationaliteit hadden. Missioneren door buitenlandse orden was dus nog niet toegestaan.⁶⁸ De nieuwste wetgeving was positief, en werd door de Katholieken als handreiking gezien. Charles Butler, een jurist en voorvechter van de Katholieke emancipatie in Engeland, schreef aan de Engelse priester Nicholas Wiseman in Rome: *'no business was ever transacted in a more straight forward manner, or with kinder views towards the Catholics.'*⁶⁹

UNIVERSALIS ECCLESIAE

De Rooms-katholieke Kerk in Groot-Brittannië begon steeds meer een eenheid te vormen, en het was wachten op het moment waarop de regering een bisschoppelijke hiërarchie goedkeurde. Het land had, sinds het onder de congregatie *Propaganda Fide* viel, apostolisch vicarissen, die de dagelijkse leiding in Engeland voerden, maar tot het begin van de negentiende eeuw weinig samenwerkten. Het waren voornamelijk de leken in Engeland die hadden geijverd voor de emancipatie van het Katholieke volksdeel, die zou moeten worden afgerond met de heroprichting van een Engelse kerkprovincie, met eigen bisschoppen. Op 29 september 1850 vaardigde paus Pius IX de bul *Universalis Ecclesiae* uit, waarmee hij de Katholieke hiërarchie in Engeland herstelde, het Aartsbisdom Westminster oprichtte en de suffragane bisdommen Southwark, Hexham, Beverley, Liverpool, Salford, Shewsbury, Newport en Minevia, Clifton, Plymouth, Nottingham, Birmingham en Northampton.⁷⁰

⁶⁶ NORMAN, *Roman Catholicism*, 54.

⁶⁷ NORMAN, *Roman Catholicism*, 50-52.

⁶⁸ A. ASPINALL (ed.), *English Historical Documents 1783-1832* (1996) 687-690.

⁶⁹ Geciteerd in Edward NORMAN, *The English Catholic Church in the Nineteenth Century* (Oxford 1984) 65.

⁷⁰ Norman, *English Catholic Church*, 97-108.

De Engelse Katholieken moeten de bul met gejuich hebben ontvangen, maar de Anglicanen stonden er minder positief tegenover. In oktober 1850, toen de pauselijke bul openbaar werd gemaakt, werd er via de media geprotesteerd tegen wat in Engeland bekend werd als de *Papal Aggression*. Koningin Victoria kreeg duizenden petitie's aangereikt waarin werd geageerd tegen het herstel van de Katholieke bisschoppelijke hiërarchie.⁷¹

Er waren volgens historicus Walter Ralls vier redenen voor de angst van de Anglicanen jegens het Katholieke volksdeel. Als eerste waren de aantallen Katholieken sinds het begin van de negentiende eeuw enorm toegenomen, mede door de komst van veel arme Ierse Katholieken naar de Engelse industriesteden. In vijftig jaar was het bevolkingsdeel vertwintigvoudigd: van dertig duizend in 1800 tot driekwart miljoen in 1850. Een tweede reden voor het terugkerend anti-Katholicisme was de aanval die de *Tories* in het Parlement op de Katholieken hadden geopend: zij werden afgetekend als een buitenlandse invasiemacht, onderdanig aan de paus, en de discussie over de waarheid beheerste de politieke agenda van omstreeks 1830 tot 1850. Als derde factor van het anti-Katholicisme noemt Ralls de bekering van grote groepen welgestelde jongeren tot het Katholicisme in de jaren 1830 en 1840. Deze jongeren brachten naast geld, aanzien en intelligentie ook een groot enthousiasme mee om de rest van Engeland voor het Katholicisme te winnen. Een vierde reden voor de angst voor de Katholieke Kerk was de crisis waarbinnen het Protestantisme zich in het midden van de negentiende eeuw bevond: binnen de Anglicaanse, maar ook de Nederlandse Protestantse kerken, vonden meerdere scheuringen plaats die de eenheid verzwakten. Het Katholicisme had daarentegen te maken met een opleving, een versterking van de Kerk als instituut.⁷²

Binnen de Rooms-katholieke Kerk was een ware opleving gaande sinds het begin van de negentiende eeuw, enerzijds van de Kerk als instituut, anderzijds van de aard van het geloof. De paus werd gezien als lichtend middelpunt van de Kerk, die een absoluut leergezag had en het alleenrecht in het wijzigen van het theologisch beleid van de Kerk. Daarnaast was de sobere achttiende-eeuwse Kerk, in een wat historicus Eamon Duffy een 'devotionele revolutie' noemt, veranderd in een ware volkskerk, die meer een Kerk voor het volk en voor het hart was, die meer aandacht had voor ceremonieel, voor de rituelen, de heiligen, en een bijzondere devotie voor de Maagd Maria. De aandacht voor de Middeleeuwen, de hoogtijdagen van het Katholicisme in Europa, leidden tot een hernieuwde interesse voor de Middeleeuwse liturgie, en opende oren en ogen voor de meerstemmige Gregoriaanse zang en de sterk aanwezige sacramentele symboliek van de oude Kerk.⁷³

In Engeland werd deze devotionele revolutie geïntroduceerd door de nieuwe kloosterorden, die door de Katholieke bisschoppen werden opgericht of toegelaten tot de Britse eilanden. De verering

---

⁷¹ Walter RALLS, 'The Papal Aggression of 1850. A Study in Victorian Anti-Catholicism', *Church History* 43 (1974) 242-256, hierin: 243.

⁷² RALLS, 'Papal Aggression', 244-247. Historicus Dermot Quinn noemt een kleiner aantal Katholieken in 1850, namelijk 680.000. De explosieve groei is echter overduidelijk; Dermot QUINN, *Patronage and Piety. The Politics of English Roman Catholicism, 1850-1900* (Stanford 1993) 1.

⁷³ Eamon DUFFY, *Saints and Sinners. A History of the Popes* (New Haven en Londen, 3e uitgave, 2006) 291.

van het Heilig Hart, het gebruik van de rozenkrans (die de Onbevleete Ontvangenis van de Maagd Maria symboliseert) en het Veertigeregebed werden onderdeel van het Rooms-katholicisme, dat werd overspoeld door invloeden van het zogenaamde Ultramontanisme, een sterk pausgezinde stroming binnen het middennegentiende-eeuwse Rooms-katholicisme. Dat het Ultramontanisme in Engeland voet aan de grond kon krijgen is grotendeels te verklaren door de positie van de eerste aartsbisschop van Westminster, kardinaal Nicolas Wiseman, die jarenlang in Rome woonachtig was geweest en een fervent verdediger van de paus was geweest. Onder Wiseman werd ook de Tridentijnse Mis, die in het Concilie van Trente was gecanoniseerd, ingevoerd.⁷⁴

De definitieve invoering van de Tridentijnse Mis in Engeland zorgde voor veel onrust binnen het Rooms-katholieke volksdeel. De oude Katholieken waren verbolgen dat hun geschiedenis te grabbel werd gegooid, en hun eigen Mis, waarvoor ze eeuwenlang hadden gevochten en werden onderdrukt, zonder moeite werd vervangen door een andere, uit Rome afkomstige, Mis. Een grote groep Katholieken, de bekeerlingen (*converts*), waren echter goed te spreken over de Tridentijnse Mis met zijn mystieke symboliek. Een aanzienlijk en rond 1850 extreem snel groeiende gedeelte van de Rooms-katholieke gemeenschap in Engeland betond uit deze *converts*, zoals op de vorige pagina te lezen was. In de zogenaamde *Oxford Movement* groepeerden Anglicanen en Katholieken zich, om te streven naar een vereniging van de Rooms-katholieke- en Anglicaanse Kerk. Hun initiatief mislukte, waarop veel Anglicanen tot de Rooms-katholieke Kerk toetraden. In 1845 trad de priester en theoloog John Henry Newman (1801-1890) toe tot de Katholieke Kerk, en in 1851 werd ook de priester Henry Edward Manning (1808-1892) toegelaten tot de Kerk van Rome. Beiden zouden later tot kardinaal worden verheven, en een prominente rol gaan spelen in de Engelse Katholieke Kerk. Toch bleef het grootste deel van de Kerk in Engeland bestaan uit de Ierse immigranten.⁷⁵

In de jaren voor 1850 was de Kerk in Engeland werkelijk opgegaan in de wereldkerk. Met de herinvoering van de Tridentijnse Mis was het proces voltooid. De emancipatie was voltooid. Tot de jaren vijftig van de twintigste eeuw was de Rooms-katholieke gemeenschap in Engeland een heel eigen subcultuur, met haar eigen normen en waarden, geïnstitutionaliseerd in parochies en scholen. Het gevoel van een eigen, unieke gemeenschap werd versterkt door de Ierse wortels van grote aantallen Engelse Katholieken.⁷⁶

---

⁷⁴ Norman, *Roman Catholicism*, 74, 83-84.

⁷⁵ Norman, *Roman Catholicism*, 72.

⁷⁶ Michael P. Hornsby-Smith, *Roman Catholic beliefs in England. Customary Catholicism and transformations of religious authority* (Cambridge et al. 1991) 7.

Conclusie

De Katholieken in Engeland hebben een lange en stormachtige relatie met hun Mis. Sinds de Middeleeuwen stond de Latijnse Mis in het middelpunt van het geloof en de samenleving. De Reformatie, die in 1534 door koning Hendrik VIII in gang werd gezet, verliep niet zonder slag of stoot. Koning Eduard VI schafte de Mis af, en na een kort herstel onder koningin Maria I werd het vieren van de Mis onder koningin Elizabeth I officieel verboden. Katholieken leefden onder zware druk, priesters en gelovigen stierven verscheidene malen een gruwelijke marteldood om de Mis te kunnen blijven vieren. Door de sterke verbondenheid van het Katholicisme met diverse opstanden in de zeventiende en achttiende eeuw kregen Katholieken, en hun Mis, een slechte naam. Pas aan het einde van de achttiende eeuw werden de zware anti-Katholieke wetten van het Engelse Parlement verlicht, en in 1850 was er zelfs genoeg ruimte om de bisschoppelijke hiërarchie te herstellen. De laatste aanpassing van de Mis werd door kardinaal Wiseman ingevoerd: hij introduceerde de Tridentijnse Mis in Engeland, op dezelfde wijze als deze in de hele wereld werd gevierd.

Zowel de zware martelingen ten tijde van de Reformatie en de eeuwen erna, als de voltooiing van de emancipatie van Katholieken door invoering van de Tridentijnse Mis zorgden voor een sterke verbondenheid van de Engelse Katholieken met hun Mis.

2. De Engelse Erfgoedtraditie

Inleiding

Engeland heeft een uitzonderlijke geschiedenis, het was al te lezen in het eerste hoofdstuk. Niet alleen de Engelse geschiedenis *an sich* staat bijna geheel op zichzelf, ook de behandeling van het verleden is in Engeland op een heel eigen leest geschoeid. De Britse historicus Sir John Harold ‘Jack’ Plumb (1911-2001) schreef in 1969 *The Death of The Past*: het eerste boek waarin een onderscheid werd gemaakt tussen de geïnstitutionaliseerde geschiedschrijving en de belevenis van het verleden; ‘History’ contra ‘The Past’. Dit deed hij niet zomaar. De recente geschiedenis had zijn sporen nagelaten in Engeland, het eens zo trotse eiland stond ineens op zichzelf en was niet meer het centrum van het eens zo machtige wereldrijk, dat heer en meester én politieman was over de hele wereld. Twee jaar na het verschijnen kwam tegen dezelfde achtergrond het Agatha Christie Indult tot stand, waarover meer te lezen is in het derde hoofdstuk van dit artikel.

Pas tien jaar na het schrijven van *The Death of the Past* werden de ideeën van Plumb verder uitgewerkt. Politieke gebeurtenissen in Engeland, met name het aantreden van een conservatieve regering onder leiding van ‘Iron Lady’ Margareth Thatcher (1925-) en een vergaande individualisering in de samenleving, leidden tot wat wij nu kennen als het ‘Erfgoeddebat’, waarin de vraag centraal staat hoe in de hedendaagse maatschappij moet worden omgegaan met het verleden, vanuit de academische geschiedwetenschap of vanuit het behoud van het erfgoed, de objecten en rituelen die ons doen herinneren aan ons verleden. Historici als Eric Hobsbawm, Patrick Wright en David Lowenthal voorzagen het erfgoeddebat in de jaren tachtig van standaardwerken, die nog altijd steek houden. Toch zijn deze allemaal gebaseerd op het pionierswerk dat Sir Jack Plumb in 1969 had geleverd.

Naast alle vormen van erfgoed en het uitgebreide erfgoeddebat wordt in dit hoofdstuk ook onderzocht in hoeverre de Tridentijnse Mis, de oude Latijnse Mis van voor het Tweede Vaticaans Concilie, kan worden gezien als erfgoed. Door het samenvoegen van deze onderdelen wordt nagegaan in hoeverre de oproep tot behoud van de Tridentijnse Mis, in 1971, is voortgekomen uit de typisch Engelse erfgoedtraditie.

2.1 Engeland en het Erfgoeddebat

GROOT-BRITANNIË NA 1945

Nadat de luchtalarmen voor de laatste keer waren afgegaan, en de laatste door Britten gevulde lijkkzakken werden overgescheept van het Europese vasteland terug naar huis, was het voor de Britten tijd geworden om de balans van vijf jaar totale oorlog op te maken. Het land was niet alleen fysiek zwaar gehavend door de vijf jaar durende *raids* op de grote steden en de Noordzeekust, ook de grote idee van een onaantastbaar Groot-Brittannië als hoeder van een Europees machtsevenwicht was voorgoed vershoten. Zonder hulp van de Amerikanen, ooit onderdanen van het Britse Imperium, was de oorlog wellicht verloren geweest. Zoals Henry Kissinger de redding van de Britten door de Amerikanen beschrijft: *'If America and the Soviet Union had not entered the war when they did, Great Britain would have eventually been driven to compromise or defeat.'*⁷⁷ Het gezichtsverlies van de Britten was slechts het eerste in een serie, die zou leiden tot de ondergang van wat ooit de machtigste natie ter wereld was.

De wederopbouw van het land was de volgende uitdaging voor de uitgeputte Britten. Niet alleen moest het totaal verwoeste land van de grond af aan opnieuw worden opgebouwd, de totale Britse handel, lange tijd gebaseerd op de idee van vrijhandel, had door de Duitse oorlogsmachine niet goed kunnen functioneren in de vijf oorlogsjaren. De Britten moesten nu ook om economische hulp vragen aan de Amerikanen. Bij het Marshallplan, waarin de Amerikaanse regering tussen 1947 en 1951 grote sommen geld leverde aan een aantal Europese landen, werd het grootste gedeelte van de bijna twaalf miljard dollar aan de Britten geschonken. Een totaal van 2,8 miljard dollar, 24% van de totale Marshallhulp, kwam toe aan de Britten. Zelfs het totaal verwoeste Frankrijk, dat bezet was geweest door de Duitsers, kon het met minder financiële steun af dan de Britten.⁷⁸

Naast de wederopbouw van het land en de interne financiële perikelen hadden de Britten een wellicht nog groter probleem: de instandhouding van het enorme Britse imperium dat zo zorgvuldig was gevormd in de afgelopen eeuwen en tot statussymbool van de Britse wereldhegemonie was verworven. De eerste tekenen aan de wand waren zichtbaar: het grote Britse Rijk was niet langer houdbaar in de moderne tijd. In 1947 werd, na een onafhankelijkheidsstrijd van veertig jaar, India onafhankelijk. Spoedig volgden meer koloniën. Birma en Ceylon (1948) en Maleisië (1957) in het Verre Oosten, en na Ghana (1957) en Nigeria (1960) zouden vrijwel alle Afrikaanse bezittingen de Britten in de jaren zestig ontglippen. Naast het gezichtsverlies van de oorlog en de financiële hulp door de Amerikanen stortte ook het eens zo machtige wereldrijk in.⁷⁹

---

⁷⁷ Henry KISSINGER, *Diplomacy* (Londen 1994) 399.

⁷⁸ Gerard BOSSUAT, 'The Marshall Plan: History and Legacy', in: Elliot SOREL en Pier Carlo PODOAN (ed.), *The Marshall Plan. Lessons Learned for the 21st Century* (2007) 13-28, hierin: 14.

⁷⁹ Eric HOBBSBAWM, *The Age of Extremes. The Short Twentieth Century, 1914-1991* (Londen 1995) 199-222.

De genadeklap voor Groot-Britannië kwam uit het Midden-Oosten. In 1956 ontstond een Arabisch-Israëliësch conflict over de Egyptische nationalisering van het Suezkanaal, waarin Frankrijk en Engeland de zijde van de Israëliërs kozen en hun vrije toegang door het kanaal bevochten. Na een paar dagen dwong de Amerikaanse president Eisenhower de partijen tot een staakt-het-vuren. De Fransen en Britten stemden in en verlieten het kanaal. Hoewel de militaire actie was geslaagd (grote delen van het kanaal waren veroverd op de Egyptenaren), waren Engeland en Frankrijk door hun optreden hun rol als grootmacht op het internationale politieke toneel kwijtgeraakt: een laatste dolksteek voor de toch al wankelende schimmen uit het verleden. Voortaan was het duidelijk: de Britten waren te zwak om hun historische rol in de Midden-Oostenpolitiek nog langer te vervullen, de Verenigde Staten waren voortaan verantwoordelijk voor de machtsbalans in dit deel van de wereld.⁸⁰

DE ENGELSE WEDEROPBOUW

Net als in de rest van Europa vond ook in Engeland in de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw de grote Wederopbouw plaats, die mede door financiële steun van de Verenigde Staten tot stand was gekomen. Het verwoeste Europa moest opnieuw uit de klei worden opgetrokken, omdat de Duitse oorlogsmachine alle omliggende landen tot de grond had verwoest. Door de babyboom, die na de oorlog volgde, was naast alle verwoeste woonruimte ook nog eens veel plek nodig voor de nieuwe gezinnen, die als paddenstoelen uit de grond schoten. Door de grote druk op de woningmarkt werd niet degelijk nagedacht over het uiterlijk van de nieuwbouw. De jaren vijftig en zestig leidden zodoende, niet alleen in Engeland, tot de ruïnering van veel historische gebouwen, buurten of hele woonkernen, die werden herbouwd tot betonnen woonblokken waar duizenden gezinnen hun intrek konden vinden. Door de economische vooruitgang moesten ook nieuwe kantoorgebouwen worden gebouwd, en moderne kantoren- en industrieterreinen rezen de pan uit. De snelle daling van de prijzen van auto's leidde bovendien tot een revolutie in de jaren vijftig. Auto's waren nu beschikbaar voor een groot deel van het volk, waardoor de wegecapaciteit moest worden uitgebreid. De oude straatklinkers en kasseien werden op veel plekken vervangen door het industriële asfalt, hetgeen het aanzicht van de steden geen goed deed.⁸¹ Historicus Raphael Samuel geeft de verwoestende kracht van de jaren vijftig en zestig ten opzichte van de esthetiek van steden en dorpen op een voortreffelijke, eigenzinnige Engelse manier weer:

'In the built environment, the working ideology of the conservationists was bleakly Malthusian, picturing an overpopulated landscape in which scarce resources were constantly being depleted and forces of destruction were on the march. There were the office developers hovering like vultures and swooping down whenever there was a vacant space. There were the

⁸⁰ KISSINGER, *Diplomacy*, 548-549.

⁸¹ Raphael SAMUEL, *Theatres of Memory. Past and Present in contemporary culture* (Londen 1994) 149-151.

*lax council officials, unwilling to use the protective legislation available to them; the selfish householders who carried out alterations regardless of the building's character. There were the traffic engineers, churning up the few remaining cobblestones, and putting asphalt patches in their place. Horror stories abounded: of demolition contractors doing their destructive work by dead of night, or even, where a preservation order was immovable, setting fire to historical buildings; of country-house owners threatening to turn their properties into theme parks; of priceless panelling put out to grass in a skip; of residential houses illegally converted into offices.'*⁸²

1960S PRESERVATION MANIA

Tegen de eerder genoemde sociaal-politieke achtergronden, die het eens zo machtige Engeland in de jaren vijftig en zestig als natie als een twijgje doormidden braken, en de hierboven genoemde culturele chaos die in het land was ontstaan, begon in de jaren zestig in Engeland een wat Samuel een 'Preservation Mania' noemt. Grote delen van het volk begonnen zich af te zetten tegen de recente gebeurtenissen in het land. Het verlangen om vast te houden aan een verdwijnend verleden leidde tot de wil alles te behouden dat authentiek of oud aandoend was. In de jaren vijftig begon deze manie met het behoud van de levende spoorweggeschiedenis in Engeland. De oude spoorwachtershuizen, spoorlijnen en stations, die in de jaren van modernisering en groei van het wegverkeer steeds minder belangrijk werden voor transport en industrie, moesten behouden blijven voor de toekomst om hun bijzondere waarde voor de Engelse geschiedenis en cultuur.⁸³

De *Preservation Mania* die Samuel beschrijft, is een onderdeel van wat hij de 'Historicist turn in national life' noemt. In de jaren zestig werden, tegen de achtergrond van de modernisering van de maatschappij, ontstonden verschillende initiatieven om de geschiedenis weer midden in de samenleving te plaatsen. Lokale en regionale musea zagen het licht, oude fabrieken werden omgebouwd tot 'industrial parks' en oude gebouwen werden hersteld of opnieuw opgetrokken. Op basisscholen werd in de jaren zestig en zeventig veel aandacht geschonken aan geschiedenis. Klassen trokken erop uit om de geschiedenis in de buurt te ervaren, en op scholen werd het vak 'Hedges and Local History' veelvuldig onderwezen aan de jongste generatie.⁸⁴

Naast musea en scholen werden ook steeds meer mensen aangetrokken tot de beoefening van amateursgeschiedenis, met name die van hun eigen familie. In de jaren zestig ontstond in Engeland de aandacht voor familiegeschiedenis (genealogie), en organiseerden amateuronderzoekers zich in verschillende verenigingen voor familiegeschiedenis. Gezinsreconstructies werden door amateurs uitgevoerd, maar ook voor de Universiteit van Cambridge een belangrijk hulpmiddel in het

---

⁸² SAMUEL, *Theatres of Memory*, 151.

⁸³ Ibidem, 139.

⁸⁴ Ibidem, 146-147.

onderzoeken van de sociale geschiedenis.⁸⁵ Deze beweging is ook elders zichtbaar. Zo werd in Nederland al in 1945 het Centraal Bureau voor Genealogie opgericht, en groeide het aantal bezoekers aan haar studiecentrum in de jaren zestig aanzienlijk.⁸⁶

Door het verankeren van de geschiedenis in de samenleving van de zestiger jaren werd de erfgoedbeleving in Engeland wellicht overtrokken. Erfgoed werd, naarmate de jaren vorderden, een steeds breder begrip, waarin niet alleen de oude kerken, de authentieke stadsplannen, de Middeleeuwse straatjes in oude steden en dorpen of de tastbare herinnering aan de industrialisatie als erfgoed werden bestempeld, maar ook de meest uiteenlopende en veelvoorkomende gebruiksvoorwerpen. Krottenwijken in oude steden mochten vanwege hun erfgoedwaarde niet meer worden afgebroken, en zelfs oude urinoirs werden als erfgoed aangewezen.⁸⁷ Alle tastbare herinneringen aan het leven in vroeger tijden behoorden volgens de Engelsen tot het erfgoed en moesten zodoende behouden worden, ook al waren de voorwerpen of bouwwerken minder bruikbaar of afzichtelijker dan de hedendaagse varianten.⁸⁸

In 1962 kwam het zelfs tot een punt, waarop erfgoed op de politieke agenda terechtkwam. De hervorming van het lokaal bestuur in Engeland leidde tot een grotere invloed van stads- en districtsbesturen op de lokale en regionale musea in het land. Daarnaast konden lagere overheden eigen archeologen aanstellen, die meer onderzoek zouden plegen in de plaats of regio. Geschiedenis werd voor het hele volk toegankelijk gemaakt, door interactieve programma's samen te stellen.⁸⁹

VERLIEZERS VAN EEN MACHTSSTRIJD

Deze *Preservation Mania* in de jaren zestig werd ook ondervonden door historicus Jack Plumb, die in 1969 het leven schonk aan zijn standaardwerk *The Death of the Past*. Hij was de eerste historicus die de romantisering van het verleden onderkende, en deze loskoppelde van de geïnstitutionaliseerde geschiedwetenschap. In de ogen van Plumb wordt het verleden dikwijls door verliezers in een machtsstrijd geromantiseerd: *'At times the past becomes nostalgic for more than individuals. These are shifts of power from time to time in the governing class of any nation, and those who lose tend to romanticize the past in order to compensate for what they no longer enjoy, often at the same time denouncing the decadence, the corruption of the times in which they have to live.'*⁹⁰ De in dit geval verloren machtsstrijd is die van een land, dat zich van een hoogontwikkeld land, op zowel politiek als cultureel gebied, in een van betonblokken en asfaltwegen industriegebied ziet verworden. De decadentie van de samenleving wordt ook waargenomen door Samuel. Sinds 1940 had Groot-Brittannië zich volgens de historicus laten afzakken, met 1940 als *'Britain's finest hour'* van waaruit

---

⁸⁵ SAMUEL, *Theatres of Memory*, 148.

⁸⁶ A.J. LEVER, *Kroniek Centraal Bureau voor Genealogie* ('s-Gravenhage 1995) 23-33.

⁸⁷ SAMUEL, *Theatres of Memory*, 151.

⁸⁸ David LOWENTHAL, *The Past is a Foreign Country* (Cambridge 1985) xviii.

⁸⁹ SAMUEL, *Theatres of Memory*, 149.

⁹⁰ J.H. PLUMB, *The Death of the Past* (Cambridge 1969, ed. Basingstoke 2004) 48.

de algemene decadentie aan een opmars bezig was. Niet langer was het verre verleden onderwerp van historisch onderzoek en prominent aanwezig in het collectief geheugen, maar het recente verleden, waarvan men ooggetuige was geweest.⁹¹

PAST VS. HISTORY (PLUMB)

Voor Plumb is dit volledig verklaarbaar. Hij maakt een duidelijk verschil tussen het verleden (*“The Past”*) enerzijds, en geschiedenis (*“History”*) anderzijds. Vanaf het allereerste begin heeft de mens zijn verleden op verschillende manieren gebruikt: om bijvoorbeeld de oorsprong en doel van het leven te kunnen bevatten, of de machtstegenstellingen in de samenleving te kunnen verdedigen. Het verleden is in de ogen van Plumb nooit hetzelfde als geschiedenis geweest. Geschiedenis is een ‘intellectueel proces’, dat veel met objectieve observaties te maken heeft en sterk wetenschappelijke trekken heeft. Het verleden, zoals de mens het altijd heeft geïnterpreteerd en gebruikt voor talloze doeleinden, is niet meer hetzelfde als de geschiedenis die wij nu beoefenen.⁹² De contemporaine geschiedenis valt voor de samenleving beter te bevatten, dan een schim uit een ver verleden. Het tastbare verleden, materieel erfgoed, is zodoende de enige manier om een link tussen een gebeurtenis uit vroeger tijden te koppelen aan vandaag de dag.

KOPPELING ERFGOED EN NEERGANG (+ JAREN '80 ERFGOEDDEBAT)

Dat de teloorgang van een glorieus tijdperk leidt tot een versterkte interesse in de geschiedenis of het verleden is geen schokkend feit. Dat de eerste weeën van een erfgoeddebat al plaatsvonden in de jaren zestig is wel een weinig onderzocht feit in de historiografie van de twintigste eeuw. Het huidige erfgoeddebat, dat wordt gevoerd sinds het begin van de jaren tachtig en waarmee wordt voorgebouwd op de funderingen van het eerdere debat, is nog altijd in volle gang. Het debat in de jaren tachtig begon tegen dezelfde achtergronden als het erfgoeddebat van de jaren zestig, dat voor de duidelijkheid maar zal worden aangeduid als het *Proto-Erfgoeddebat*. In de jaren zeventig en tachtig werd de term erfgoed een belangrijke term in een breder debat over de identiteit van de natie. Historicus Robert Lumley omschrijft de toestand als *‘a nation coming painfully to terms with its European future after an imperial past.’*⁹³

In 1979 kwam in Engeland, na een tijdperk van sociaal-democratische regeringen onder leiding van de Labour-partij, de conservatieve partij van Margareth Thatcher aan de macht. Na een desastreus einde van een periode van welvaart, door Eric Hobsbawm *The Golden Age* genoemd, kwamen grote delen van de wereld gelijktijdig in een crisis terecht, waaruit een golf van reactionaire regimes tot stand kwamen. De sociale cohesie, die de jaren vijftig, zestig en zeventig zo sterk hadden

---

⁹¹ SAMUEL, *Theatres of Memory*, 139-140.

⁹² PLUMB, *The Death of the Past*, 11-12.

⁹³ Robert LUMLEY, ‘The debate on heritage revised’, in: Gerard CORSANE (ed.), *Heritage, Museums, and Galleries. An introductory reader* (Abingdon 2005) 15-25, hierin: 15-16.

gedomineerd, was ten einde gekomen, en het individu werd het middelpunt van de samenleving. Zoals Thatcher het zelf verwoordde: *'There is no society, only individuals'*.⁹⁴

De individualisering van de samenleving werd niet door iedereen voor lief genomen. Thatcher, die haar kiezers beloofde te breken met het (directe) verleden, maar net zo goed een traditioneel beeld van Britse identiteit en lotsbestemming aan hen voorhield, was een andere oorzaak voor een langdurig debat onder historici. Centraal in dit debat stond en staat de vraag hoe in de hedendaagse maatschappij moet worden omgegaan met het verleden. Traditie, identiteitsvorming, herinnering en het nationaal verleden kwamen in de discussie ruim aan bod. Belangrijke werken zagen het licht, waaronder *Memories of Class* (1982) door Zygmunt Bauman, *The Invention of Tradition* (1982) van Eric Hobsbawm en Terence Ranger, *On Living in an Old Country* (1985) van Patrick Wright en *The Past is a Foreign Country* (1985) van David Lowenthal.⁹⁵

Erfgoed en neergang zijn twee sterk met elkaar samenhangende termen. Robert Hewison schreef in 1987 *The Heritage Industry: Britain in a Climate of Decline*, waarin hij erfgoed ziet als *'the promotion of a culture that is backward looking rather than future-oriented, fearful of the present and therefore escapist, and incapable of innovation'*, zoals Lumley het mooi verwoordt. Groot-Brittannië verliest langzaam zijn machtspositie in de economie en industrie.⁹⁶ De groei van de erfgoedindustrie, zoals Hewison deze zelf benoemt, vond plaats in een tijd van onrust en economische neergang. Teruggaan naar het verleden gaf de notie van een economische en psychologische vrijheid.⁹⁷ Ook Patrick Wright ziet in *On Living in an Old Country* de relatie tussen erfgoed en neergang, en stelt dat deze al langer bestaat. In een tijdperk van achteruitgang was in 1895 ook *The National Trust* in Engeland opgericht.⁹⁸

Naast deze discussie was ook in de maatschappij de hang naar het verleden merkbaar aanwezig. Het begin van de jaren tachtig werd gekenmerkt door een hausse aan televisieseries over het glorieuze nationale verleden van Groot-Brittannië, grotendeels verfilmingen van de grootste literaire werken die het land had voortgebracht. De kostuumdrama's *Pride and Prejudice* (1980; naar de roman van Jane Austen), *Brideshead Revisited* (1981; naar de roman van Evelyn Waugh) en *Sense and Sensibility* (1981; naar de roman van Jane Austen) zijn bekende voorbeelden van deze populaire herleving van het verleden. In de erfgoedfilms kwam de typisch Engelse cultuur aan bod, de *Englishness*, waarin strikte klassenscheiding en etiquette twee belangrijke thema's zijn.⁹⁹

Het erfgoeddebat is nog altijd in alle hevigheid bezig. Het debat, dat dus niet, zoals vaak wordt aangenomen, pas in de jaren tachtig begon, maar zijn wortels al in de jaren zestig vond, ging

---

⁹⁴ HOBBSAWM, *The Age of Extremes*, 249, 337.

⁹⁵ PATRICK WRIGHT, *On Living in an Old Country. The National Past in Contemporary Britain* (1985) ix.

⁹⁶ LUMLEY, 'The debate on heritage revised', 17.

⁹⁷ ROBERT HEWISON, 'The heritage industry revised', *Museums Journal* 91 (1991) 23.

⁹⁸ LUMLEY, 'The debate on heritage revised', 18.

⁹⁹ ANDREW HILGSON, *English Heritage, English Cinema. Costume Drama since 1980* (Oxford 2003).

grotendeels over materieel erfgoed: met name monumentale bouwwerken en specifieke gebruiksvoorwerpen. In de volgende paragraaf zal, in het kader van dit onderzoek, de Tridentijnse Mis in het erfgoeddebat worden geplaatst.

2.2 *De Tridentijnse Mis als ‘Immaterieel Religieus Erfgoed’*

RELIGIEUS ERFGOED

Tegen de achtergrond van de ontkerkelijking, die sinds de jaren zestig Kerk en samenleving beheerst, dreigt het religieus erfgoed in de eenentwintigste eeuw ten onder te gaan. Reden genoeg voor de overheid om het jaar 2008 uit te roepen tot “Jaar van het Religieus Erfgoed”, om de aandacht voor het eens zo levende erfgoed nieuw leven in te blazen. In de hele erfgoeddiscussie van de laatste jaren is de term ‘religieus erfgoed’ maar weinig terug te vinden.

In Nederland staat de term ‘Religieus Erfgoed’ vrijwel uitsluitend bekend als aanduiding voor objecten. Hierin zijn weer drie soorten erfgoed te onderscheiden: bouwwerken met een religieuze functie in heden of verleden, religieuze kunst- of gebruiksvoorwerpen, en archieven afkomstig uit de kerkelijke wereld.¹⁰⁰ Voorbeelden van religieuze bouwwerken zijn kathedralen, kerken, pastorieën, kloosters, synagogen, moskeeën, tempels, seminaries, weeshuizen of verenigingsgebouwen. De kunst- of gebruiksvoorwerpen zijn niet zo gemakkelijk samen te vatten. Met name in de Rooms-katholieke kerken bevinden zich grote verzamelingen kunstvoorwerpen (heiligenbeelden, schilderijen etc.), en nog meer gebruiksvoorwerpen voor de rijke liturgie van voor 1969. Zo is er een grote verscheidenheid aan ‘liturgisch vaatwerk’ (monstransen, cibories, kelken, patenen, pyxiden, wierookvaten, wijwatervaten, ampullen etc.) en ‘paramenten’ (liturgische voorwerpen van textiel zoals gewaden en hoofddeksels, maar ook het kelkgerei en de aankleding van het altaar).¹⁰¹

In Nederland werd 2008 uitgeroepen tot Jaar van het Religieus Erfgoed. In de nota, die aan het einde van het jaar van overheidswege verscheen, wordt echter uitsluitend aandacht besteed aan het materieel religieus erfgoed, zoals boven vernoemd. Met name de functies, die de in de toekomst aan de eredienst onttrokken kerken en kloosters moeten gaan bekleden, krijgen veel aandacht van de in opdracht van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen geschreven document. Ook de objecten, die hun liturgische waarde dreigen te verliezen, moeten een goede herbestemming krijgen in

---

¹⁰⁰ De website www.religieuserfgoed.nl is bijvoorbeeld gekoppeld aan de website van de Stichting Kerkelijk Kunstbezit Nederland, een stichting die zich ‘slechts’ inzet voor de kunstvoorwerpen uit de gezamenlijke kerken. Wanneer wordt gezocht op ‘religieus erfgoed’ in bibliotheekdatabases, worden vrijwel uitsluitend boeken m.b.t. kerkgebouwen en kunstvoorwerpen gevonden.

¹⁰¹ Een goed en rijk geïllustreerd overzicht van liturgische gebruiksvoorwerpen is te vinden in: Elizabeth PARKER MCLACHLAN, ‘Liturgical Vessels and Implements’, in: Thomas J. HEFFERNAN en E. Ann MATER ed., *The Liturgy of the Medieval Church* (Kalamazoo 2005) 333-389.

de nabije toekomst. Er wordt hier echter wel gesproken over ‘gebouwd religieus erfgoed’, waarin erkend wordt dat er ook niet-gebouwd religieus erfgoed bestaat.¹⁰²

IMMATERIEEL ERFGOED

Zoals in de brochure ‘Immaterieel Erfgoed in Nederland’ van de Nationale UNESCO Commissie 2006 te lezen is, is immaterieel erfgoed een lastige term. Zoals de commissie stelt, duidt erfgoed ‘primair op iets tastbaars: bezittingen die bij de erfenis overgaan, op *materieel* bezit dat van generatie op generatie wordt doorgegeven. Maar ook al erf je niets materieels, je weet dat je alles geleerd hebt van mensen in je omgeving.’¹⁰³ De Engelse term voor erfgoed biedt deze moeilijkheden niet, zo concludeert ook de commissie. ‘Heritage’ is een bredere term dan ‘erfgoed’, en wanneer we het over ‘intangible heritage’ hebben, spreken we niet van ‘immaterieel’ maar ‘ontastbaar’ erfgoed.¹⁰⁴

Zoals Albert van der Zeijden in zijn boek *Volkscultuur* opmerkt, worden materieel en immaterieel erfgoed door de UNESCO, maar ook door veel andere instanties, teveel van elkaar gescheiden. Een immaterieel erfgoed wordt dikwijls ondersteund door materialen (denk aan de visserij met de vissersvloot en de bijzondere gebruiksvoorwerpen aan boord), of staat aan de basis van een eindproduct (zoals het eeuwenoude ambacht van het klompen maken, waarbij het product het einddoel is van de activiteit).¹⁰⁵ In 2003 tekende de UNESCO de conventie voor het behoud van het ontastbaar erfgoed (*Intangible Heritage*), waarin vijf categorieën van dit soort erfgoed worden benoemd: mondelinge tradities en uitingen; podiumkunsten; sociale gebruiken, rituelen en feesten; kennis en gebruiken aangaande de natuur en het heelal; traditionele ambachten. De lijsten met immaterieel erfgoed worden in het Engels aangeduid als ‘*intangible heritage lists*’.¹⁰⁶

Pater Karmeliet Emiel Gemmeke heeft in zijn brochure *Cultureel Erfgoed* het erfgoed als ‘de blijvende waarden van waarheid, van goedheid, van schoonheid, van heiligheid’ getypeerd. Deze waarden vormen de entourage waarin wij, volgens Gemmeke, kunnen leven. De pater erkent hiermee het belang van zowel materieel als immaterieel erfgoed.¹⁰⁷

In oktober 2005 werd een onderzoek gedaan in opdracht van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, directie Cultureel Erfgoed, naar het immaterieel erfgoed in Nederland. In het onderzoek werden 33 gezaghebbende deskundigen ondervraagd, maar nergens komt de religieuze praktijk aan bod.¹⁰⁸ Een groot gedeelte van het immaterieel erfgoed valt onder de zogenaamde volkscultuur, een

---

¹⁰² [Nico NELISSEN], *Geloof in de Toekomst. Strategisch Plan voor het Religieus Erfgoed* (2008) 15.

¹⁰³ Nationale UNESCO Commissie 2006, *Immaterieel Erfgoed in Nederland* (2006) 11.

¹⁰⁴ Unesco Commissie 2006, *Immaterieel Erfgoed*, 11-12.

¹⁰⁵ Albert VAN DER ZEIJDEN, *Volkscultuur van en voor een breed publiek. Enkele theoretische premissen en conceptuele uitgangspunten* (Utrecht 2004) 32-33.

¹⁰⁶ Website van de UNESCO, www.unesco.org (versie 10 januari 2010).

¹⁰⁷ E.H.P. GEMMEKE, *Cultureel Erfgoed* (Deventer 2008) 24.

¹⁰⁸ George MUSKENS, *Immaterieel cultureel erfgoed in Nederland. Rapportage op basis van interviews met 33 deskundigen, in opdracht van het ministerie van OCW, directie Cultureel Erfgoed* (Lepelstraat 2005).

begrip dat op zich veel stof heeft doen opwaaien. Bij volkscultuur kan men denken aan lokale tradities, die in Nederland vaak samenhangen met de landbouw of de visserij.¹⁰⁹

De rapporteur, die het onderzoek onder de Nederlandse deskundigen uitvoerde, komt tot de conclusie, dat immaterieel erfgoed eigenlijk levend erfgoed is. Hiermee is immaterieel erfgoed dynamisch en veranderlijk: oude gebruiken en ambachten hebben ook nu nog hun waarde. In de loop van de tijd worden deze aangepast, waardoor ze uiteindelijk zouden kunnen vervallen of verdwijnen. Nieuw erfgoed komt in de plaats van het uitgestorven erfgoed. Hierbij merken de deskundigen op, dat immaterieel erfgoed veel breder is dan de volkscultuur van gebruiken en oude ambachten van vroeger; ‘de hele alledaagse cultuur met de kleine c.’¹¹⁰ Ook de UNESCO is van mening, dat immaterieel erfgoed levend erfgoed is, gezien de zinsnede ‘the intangible cultural heritage (ICH) – or living heritage – is the mainspring of our cultural diversity and its maintenance a guarantee for continuing creativity’, die is terug te vinden op de website van de organisatie.¹¹¹

IMMATERIEEL RELIGIEUS ERFGOED

De term ‘Religieus Erfgoed’ wordt vrijwel uitsluitend in verband gebracht met materieel erfgoed: bouwwerken met een religieuze functie in heden of verleden, religieuze kunst- of gebruiksvoorwerpen en archieven afkomstig uit de kerkelijke wereld, zoals in §1.1 vermeld. Binnen het omvangrijke ‘Immaterieel Erfgoed’, zoals onder meer is onderzocht door UNESCO op de *Intangible Heritage Lists*, wordt vrijwel geen religieus erfgoed opgenomen. Slechts zes van de in totaal 206 genoemde vormen van immaterieel erfgoed zijn religieus van aard.¹¹²

- Heilig Bloedprocessie te Brugge (België). Ieder jaar op Hemelvaartsdag loopt de stad uit, om getuige te zijn van deze Rooms-katholieke ceremonie, die dateert van de 13^e eeuw.
- *Día de los Muertos* (Mexico). Ieder jaar vindt de Dag van de Doden plaats op Allerheiligen (1 november) en Allerzielen (2 november), waarop de graven van overledenen worden versierd, en goederen aan de doden worden geofferd. Religieus feest uit de tijd van de Azteken en Maya.
- Mystieke muziek van Baul (Bangladesh), afgezonderde groep rondtrekkende religieuze muzikanten.
- Broederschap van de Heilige Geest van de Congos of Villa Mella (Dominicaanse Republiek), muzikaal gezelschap dat muziek opvoert tijdens religieuze feestdagen of op begrafenissen.

---

¹⁰⁹ Voor een uitgebreide toelichting van het begrip ‘Volkscultuur’ en de daarmee samenhangende moeilijkheden, zie: Ad DE JONG, *De dirigenten van de herinnering. Musealisering en nationalisering van de volkscultuur in Nederland, 1815-1940* (2^e dr., Amsterdam 2006) 16-18.

¹¹⁰ MUSKENS, *Immaterieel cultureel erfgoed*, 30.

¹¹¹ Website van UNESCO Intangible Heritage, <http://www.unesco.org/culture/ich/> (versie 10 januari 2010).

¹¹² De informatie is afkomstig van bovenstaande website van UNESCO, waarop de ‘Intangible Heritage Lists’ integraal zijn opgenomen.

- Sosso-Bala (Guinea), heilige balafoon en symbool van de vrijheid van de Mandigegemeenschap in het voormalige koninkrijk Mali.
- Heilige Weekprocessie in Popayan (Colombia).

Aangezien het immaterieel erfgoed van het Jodendom, het Christendom, de Islam, maar ook zeker van alle oosterse religies en lokale traditionele vereringen zeer omvangrijk is, is het een vreemd verschijnsel dat nog geen drie procent van alle genoemde immaterieel erfgoed van UNESCO religieus van aard is.

Er moet een term worden ontwikkeld, die dit specifieke erfgoed een bijzondere positie zal geven in de erfgoeddiscussie. Het meest voor de hand liggend is **Immaterieel Religieus Erfgoed**, omdat deze de lading vrijwel in zijn geheel dekt. In deze term vinden we het element ‘immaterieel’ terug, dat aangeeft dat dit erfgoed ontastbaar is. Er moet wel worden opgemerkt dat het immaterieel religieus erfgoed zonder twijfel grotendeels afhankelijk is van het materieel religieus erfgoed, dat in de religieuze uiting wordt gebruikt. Bovendien verdient de term ‘religieus’ een kleine uitleg. In mijn ogen is dit erfgoed, dat in betrekking tot een religieuze uiting tot stand is gekomen of een religieuze uiting tot stand kan brengen. In materiële zin kan dit zoals boven (par. 1.1) genoemd, in immateriële zin vallen alle rituelen en tradities van een god- of godenverering in mijn ogen onder de benaming ‘religieus erfgoed’.

Een andere uitzonderlijke eigenschap van het Immaterieel Religieus Erfgoed, is dat dit erfgoed niet goed is te lokaliseren. Erfgoed wordt echter vrijwel altijd op lokaal of regionaal niveau onderzocht. Gebruiken worden soms nationaal onderzocht, maar daar houdt het op.

Specifieke processies zijn natuurlijk beeldbepalend voor bepaalde locaties, maar de processie op zich is eveneens een Immaterieel Religieus Erfgoed. Gregoriaanse muziek is ook een voorbeeld van bovenregionaal, of zelfs wereldwijd erfgoed. Dit geldt eveneens voor andere gebruiken, voornamelijk binnen het over de gehele wereld verspreide Christendom.

Deze gebruiken hebben geen identiteit verleend aan een lokale groep, maar aan wat in de Rooms-katholieke traditie de ‘Wereldkerk’ wordt genoemd. Gelovigen over de hele wereld staan onder het gezag van een leider, behoren tot een Kerk, en belijden hun geloof op vrijwel dezelfde manier. Meer dan een miljard gelovigen leven onder het leergezag van de paus. Doordat één leider gezag heeft over de algehele Kerk, zijn de gebruiken beter te reguleren, dan wanneer regionale eenheden grote invloed hebben op uiterlijk en inhoud van de rituelen.

In de hele erfgoeddiscussie is nog geen onderzoek verricht naar wereldwijd erfgoed. Materieel erfgoed wordt wel aangeduid als ‘werelderfgoed’, maar toch zijn het lokale objecten die belangrijk moeten zijn voor de hele wereld. Ann Rigney stelt in haar artikel ‘De herinnering aan Scott’ zelfs dat erfgoed ons ‘zowel aan tijd als aan ruimte doet denken’. Zij heeft het over ‘mobiel’ en ‘immobiel’ erfgoed, en schaaft het immaterieel erfgoed onder de noemer ‘mobiel erfgoed’. Door de nadruk te

leggen op de lokalisering van het erfgoed, verliest haar publicatie zijn geloofwaardigheid.¹¹³ Erfgoed doet ons niet altijd aan ruimte denken, en het Immaterieel Religieus Erfgoed is daarvan het meest gezaghebbende voorbeeld.

Het Immaterieel Religieus Erfgoed moet in mijn ogen worden gezien als, zoals historicus Willem Frijhoff het noemt, ‘iets zeldzaams en kostbaars (...) dat een kwalitatief belangrijke betekenis heeft voor een specifieke gemeenschap, natie, volk of werelddeel.’¹¹⁴ De Rooms-katholieke Kerk kan in deze worden gezien als een specifieke gemeenschap met haar eigen erfgoed.

Afbeelding 1

Voorbeeld van immaterieel religieus erfgoed. Een Sacramentsprocessie in de tuin van Huize ‘Westerholt’ in Harderwijk. Rooms-katholieke bisdommen, parochies, verenigingen etc. organiseerden dergelijke geloofsuitingen over de gehele wereld, dus ook in orthodox-protestantse omgeving.

De term Immaterieel Religieus Erfgoed heeft dus niet alleen in zich, dat het erfgoed enerzijds ontastbaar is, en dat het anderzijds de rituelen en tradities van een god- of godenverering aan het licht brengt, maar eveneens dat dit erfgoed niet goed is te lokaliseren. Het erfgoed heeft, naar Frijhoff, een kwalitatief belangrijke betekenis voor een specifieke gemeenschap, een geloofsgemeenschap. Met name binnen de grootste en meest verspreide Christelijke kerk, de Rooms-katholieke Kerk, geldt een uniforme ritus voor alle miljard gelovigen.

DE TRIDENTIJNSE MIS

Van 1545 tot 1563 vond in Trente het belangrijkste oecumenisch concilie van de Rooms-katholieke Kerk in de Vroegmoderne Tijd plaats. Het Concilie van Trente luidde de Katholieke Reformatie in, als reactie op de Protestantse beweging in Europa. Niet alleen werden besluiten over uitbanning van simonie, het verplichte priestercelibaat en de scholing van priesters genomen, ook de toediening van Sacramenten stond onder grote belangstelling van de concilievaders. Naar aanleiding van het concilie werd in 1570 door paus Pius V de liturgie van de Rooms-katholieke Kerk gecanoniseerd. In zijn Romeins Missaal werd bepaald hoe de Mis voortaan in de wereldwijde Rooms-katholieke Kerk zou

¹¹³ Ann RIGNEY, ‘De herinnering aan Scott. Literatuur, erfgoed, mobiliteit’, in: Rob VAN DER LAARSE (ed.), *Bezeten van Vroeger. Erfgoed, identiteit en musealisering* (Amsterdam 2005) 88-101, hierin: 88-89.

¹¹⁴ W. FRIJHOFF, *Dynamisch erfgoed* (Amsterdam 2007) 36.

moeten worden gevierd. Onterecht werd de ritus van Pius V later ‘Tridentijnse Ritus’ (ritus van Trente; in het Latijn *Tridentum*) genoemd. Pius was pas na het concilie paus geworden en was bij geen van de zittingen van het concilie aanwezig geweest.¹¹⁵

Na 1570 zouden de wereld en het wereldbeeld nog aanzienlijk veranderen. De beweging, die al in gang was gezet, groeide gestaag. Missionarissen brachten in de loop der eeuwen niet alleen het Evangelie, maar ook de liturgie van de Kerk naar de verste uithoeken van de wereld. De roep om een liturgische vernieuwing groeide eveneens. In de ogen van paus Pius XII (1939-1958) gaf deze beweging aan dat de Heilige Geest nog altijd levend aanwezig was in de Kerk. Pius XII begon aan een aantal veranderingen van de liturgie, waarmee hij aanzet gaf tot een wijziging van het Missaal van Pius V. In 1962 zou zijn opvolger, de inmiddels zalige paus Johannes XXIII (1958-1963) opdracht geven tot een aanpassing van de liturgie. Een nieuw Romeins Missaal komt uit, kort voor het Tweede Vaticaans Concilie. Het is de laatste aangepaste versie van het Missaal van de heilige Pius V, de Tridentijnse Mis.¹¹⁶

Met het Tweede Vaticaans Concilie, dat in 1962 werd geopend, zou ook de liturgie ingrijpend veranderen. In 1969 kwam paus Paulus VI met een Nieuwe Misorde, die in zijn geheel verschillend was van die van Johannes XXIII in 1962, en deze aan het einde van de twintigste eeuw vrijwel geheel zou vervangen. Over de ontwikkelingen sinds het Tweede Vaticaans Concilie is meer te lezen in hoofdstuk 2 van deze studie.

DE TRIDENTIJNSE MIS: IMMATERIEEL RELIGIEUS ERFGOED?

De grote hamvraag is nu natuurlijk: is de Tridentijnse Mis een voorbeeld van Immaterieel Religieus Erfgoed? De Mis volgens de Tridentijnse ritus is in mijn ogen een van de meest zuivere voorbeelden van dit soort erfgoed. De opbouw van de H. Mis is sinds het vroegste christendom steeds in beweging geweest, en in 1570 door paus Pius V vastgelegd in de zogenaamde Canon van de Mis. De wereldwijde gemeenschap van Rooms-katholieken gebruikte voortaan dezelfde plechtige rituelen voor hun Godverering.¹¹⁷

Bovendien is de vernieuwde aandacht voor de Tridentijnse Mis in kerkelijke kringen, zoals beschreven in hoofdstuk 2, een teken dat het hier om cultureel erfgoed gaat. Gerard Rooijackers stelt in zijn artikel ‘De musealisering van het dagelijks leven’, dat ‘bij het verdwijnen van bepaalde zaken (...) niet zelden de notie van cultureel erfgoed [wordt] opgeroepen. (...) [Het] heeft dan een

¹¹⁵ John W. O'MALLEY, ‘Trent and Vernacular Liturgy’, *America* vol. 196, issue 3 (2007) 16-19.

¹¹⁶ *Missale Romanum*. Apostolische constitutie door Paus Paulus VI, 3 april 1969; *Summorum Pontificum*. Motu proprio door Paus Benedictus XVI, 7 juli 2007. Beide documenten zijn te vinden op de website www.rkdocumenten.nl (10 januari 2010).

¹¹⁷ Voor de apostolische afstamming van het huidige Romeinse Missaal van Paulus VI, via de Missaal van Pius V, zie onder meer *Sacrosanctum Concilium*. Constitutie over de heilige liturgie, samengesteld door de concilievaarders tijdens het Tweede Vaticaans Concilie, 4 december 1963.

toegevoegde, symbolische waarde binnen een bepaalde groepscultuur die de louter praktische betekenis overstijgt'.¹¹⁸

De Tridentijnse Mis voldoet aan de door mij gegeven criteria voor immaterieel religieus erfgoed: de Mis is ontastbaar, en is een uiting van de Rooms-katholieke Godverering. Het bijzondere is het mondiale karakter van de Tridentijnse Mis. Door het wereldwijde gebruik van de Missaal van Pius V is dit een niet goed te lokaliseren erfgoed. Het heeft, zoals Frijhoff het stelt, een 'kwalitatief belangrijke betekenis voor een specifieke gemeenschap', die van Rooms-katholieken over de gehele wereld.

---

¹¹⁸ Gerard ROOIJAKKERS, 'De musealisering van het dagelijks leven. Cultureel erfgoed tussen bewaren en vergeten', in: ROB VAN DER LAARSE (ed.), *Bezeten van vroeger. Erfgoed, identiteit en musealisering* (Amsterdam 2005) 207-217, hierin: 207.

3. Het Agatha Christie Indult van 1971

Binnen de Engelse Rooms-katholieke Kerk was de Mis van grote waarde voor de gelovigen, het was te lezen in de eerste paragraaf. In de jaren zestig van de twintigste eeuw, ten tijde van de eerste weeën van een erfgoeddebat, vond binnen de Rooms-katholieke Kerk een proces van *Aggiornamento* plaats. Paus Johannes XXIII had opgeroepen de Kerk bij de tijd te brengen, en opende in 1962 het Tweede Vaticaans Concilie, dat vergaande gevolgen zou hebben voor de Rooms-katholieke Kerk. Ook de Mis werd ingrijpend aangepast, Johannes' opvolger paus Paulus VI vaardigde in 1969 een Nieuwe Misorde (*Novo Ordo Missae*) uit, die in de hele wereldkerk ten uitvoer gebracht zou moeten worden.

Dat de oude vertrouwde Mis, sinds 1570 'in gebruik', moest verdwijnen, viel niet bij iedereen in goede aarde. Conservatieve kardinalen, als de Italiaanse Alfredo Ottaviani, protesteerden in het openbaar tegen de nieuwe Mis, die eveneens leidde tot het laatste schisma in de Rooms-katholieke Kerk door de excommunicatie van de broederschap 'St. Pius X' van aartsbisschop Marcel Lefebvre in 1988. In Engeland werd een petitie uitgevaardigd, gericht aan paus Paulus VI, om de Mis voor Engeland en Wales onder voorwaarden te behouden, niet vanwege de religieuze of theologische waarde, maar om de bijzondere cultuurwaarde die deze had. In dit hoofdstuk een beschrijving van de directe aanleidingen en beweegredenen van de ondertekenaars, die leidden tot de oproep tot behoud van de Tridentijnse Mis voor Engeland en Wales.

3.1 *Vaticanum II (1962-1965) en Sacrosanctum Concilium (1963)*

In januari 1959 riep paus Johannes XXIII, tot verrassing van velen, het Tweede Vaticaans Oecumenisch Concilie bijeen. De oude paus, die door velen als 'tussenpaus' werd beschouwd, was niet in staat geacht een dergelijke grote beweging in gang te zetten. Door het besluit van de paus stond de Rooms-katholieke Kerk op zijn kop. In oktober 1962 werd het grootste concilie ooit geopend, waaraan 2540 bisschoppen deelnamen. De paus riep de concilievaders tijdens de openingsplechtigheid in de Sint Pieter op tot *Aggiornamento*, het bij de tijd brengen van de Kerk, hetgeen leidde tot grote verwachtingen bij de wereldwijde Katholieke Kerk en de deelnemers van het concilie.¹¹⁹

Vaticanum II had geen duidelijke agenda. Paus Johannes XXIII wierp zich niet op als leider van het concilie, maar liet aparte commissies verschillende onderwerpen behandelen. De verzamelde concilievaders namen de aangedragen suggesties van de commissies aan, of verwierpen deze, om nog

---

¹¹⁹ Voor meer informatie over het pausdom, de concilies en de pauselijke decreten, zie: DUFFY, *Saints and Sinners*.

langer te discussiëren. In 1963 kwam het toch, vrij snel, tot een Constitutie over de heilige Liturgie, *Sacrosanctum Concilium*, waarin vernieuwing van de liturgie wordt gepredikt:

‘De liturgie bestaat uit een deel dat onveranderlijk is, als van Godswege ingesteld, en uit veranderlijke delen, die in de loop der tijden kunnen wisselen en die zelfs moeten wisselen, wanneer er soms iets is ingeslopen dat minder goed aan de eigen aard van de liturgie zelf beantwoordt, of wanneer zij minder geschikt zijn geworden. Bij deze vernieuwing moeten de teksten en ritens zo worden opgesteld, dat zij het heilige dat zij in tekenen aanduiden duidelijker tot uitdrukking brengen en dat het christenvolk dit heilige zo gemakkelijk mogelijk kan vatten en er door een volwaardige en actieve gemeenschapsviering in kan delen.’

Verder moet men alleen overgaan tot vernieuwingen,

‘wanneer het ware en zekere belang van de Kerk dit vraagt. Tevens moet men de nodige zorg aanwenden om de nieuwe vormen als het ware organisch te laten groeien uit de bestaande vormen.’¹²⁰

Al tijdens het concilie splitsten de concilievaders zich op in twee kampen: een progressief en een behoudend kamp. Zo stonden kardinaal Alfrink en de Nederlandse bisschoppen te boek als zeer progressief, waar veel Italiaanse bisschoppen zich in het conservatieve kamp schaarden achter curiekardinaal Alfredo Ottaviani. Conservatieve stemmen lieten al tijdens het concilie weten, dat Vaticanum II wel eens te ver zou kunnen doorslaan. Er was een gegronde angst voor het verdwijnen van het sacrale karakter van de H. Mis na het concilie, zelfs voor secularisering. In naam van Vaticanum II werd in de jaren na het concilie inderdaad veel geëxperimenteerd, zo ver dat zelfs de Liturgische Beweging, een groepering binnen de Kerk die zich al sinds begin twintigste eeuw hard maakte voor hervorming van de liturgie, angstig was over de uitkomsten van het concilie.¹²¹

3.2 Paus Paulus VI (1963-1978) en de *Novo Ordo Missae* van 1969

In 1969, vier jaar na sluiting van het concilie, werd door paus Paulus VI de *Novo Ordo Missae* afgekondigd, een nieuwe liturgie, die meer zou aansluiten bij de besluiten van Vaticanum II. Belangrijkste wijziging was de viering van de liturgie in de volkstaal, hetgeen tot dan toe ondenkbaar was geweest. Hiernaast werd ook de inhoud van de Misviering grotendeels gewijzigd en meer op de

---

¹²⁰ *Sacrosanctum Concilium*, art. 21 en 23.

¹²¹ Basil MEEKING, ‘Celebrating the Liturgy with Pope Benedict XVI’, *Logos. A Journal of Catholic Thought and Culture* vol. 11, issue 1 (2008) 127-148, hierin: 129.

gelovigen gericht, met als best zichtbare verandering de priester, die zich naar het volk keerde. Al direct na het nemen van zijn besluit was Paulus VI mikpunt van kritiek, voornamelijk vanuit conservatieve hoek. Zelfs zijn eigen ‘prinsen’ keerden zich tegen hem. Eerder genoemde kardinaal Ottaviani schreef samen met zijn collega-kardinaal Bacci een kort kritisch onderzoek naar de *Novo Ordo Missae*, die hij van een open brief aan paus Paulus VI vergezelde. Het onderzoek en de brief deden de discussie over de nieuwe Misorde steeds grotere vormen aannemen.¹²²

3.3 *Het Agatha Christie Indult*

In Engeland was het, net als in de negentiende eeuw het geval was geweest, niet de clerus die zich tegen de veranderingen keerde, maar een groep leken. Tegen de achtergrond van de veranderingen, die reeds hadden plaatsgehad, zou in december 1971 de Tridentijnse Mis wereldwijd voorgoed worden afgeschaft. In juli 1971 keerde hierop een grote groep schrijvers, wetenschappers en allerhande kunstenaars zich tegen de invoering van de Nieuwe Misorde. In een petitie riepen de vooraanstaande Engelsen op tot het behoud van de Tridentijnse Mis voor Engeland en Ierland, niet vanwege de sacraliteit, maar vanwege de schoonheid van de Mis op zich. De Nieuwe Misorde zou de gewone vorm worden van liturgieviering, de Tridentijnse de buitengewone.¹²³

De ondertekenaars van de petitie waren een gemêleerd gezelschap, dat het beste valt samen te vatten als de Engelse culturele elite van de jaren zestig en zeventig. Zoals werd aangekondigd in *The Times*, waarin de oproep op 6 juli 1971 verscheen, was het juist de taak van de hoger geschoolden om traditie te behouden: ‘*Today, as in times gone by, educated people are in the vanguard where recognition of the value of tradition is concerned, and are the first to raise the alarm when it is threatened.*’¹²⁴

De protestgroep bestond uit zowel mannen en vrouwen van diverse afkomst, met verschillende wereldbeelden en variërend in leeftijd van 34 tot 88 jaar. Door het overlijden van Sir Maurice Bowra, kort voor het publiceren van de oproep, stond er zelfs een postume vermelding op de lijst van in totaal 57 personen die de petitie ondertekenden. Zelfs hun geloof was niet uniform, er stonden zowel Katholieken, Anglicanen (zelfs de Anglicaanse bisschoppen van Exeter en Ripon), Protestanten, joden en atheïsten op. Na wat zoekwerk kan de samenstelling – deels – worden verklaard.¹²⁵

---

¹²² Alfredo OTTAVIANI en Antonio BACCI, *Kort kritisch onderzoek van de Nieuwe Misorde* (1969) vert. internetuitgave 2005, www.ecclesiadei.nl (10 januari 2010).

¹²³ De gehele petitie, met lijst van ondertekenaars, is opgenomen als bijlage I van dit artikel.

¹²⁴ ‘Appeal to preserve Mass sent to Vatican’, *The Times* (6 juli 1971) 12.

¹²⁵ De biografische informatie van de ondertekenaars is grotendeels afkomstig uit de online versie van de *Oxford Dictionary of National Biography*, te vinden op: <http://www.oxforddnb.com/index.jsp> (versie 15 mei 2010).

DE GROEP: BOWRISTAS EN DE BRIDESHEAD GENERATION

Sir Maurice Bowra (1898-1971) was een van de centrale figuren in de petitie. Hij was zelf Anglicaan, studeerde in Oxford en werd er later hoogleraar klassieke cultuur en *warden* (hoofd) van Wadham College. Hij omringde zich met jonge, veelbelovende studenten, die hij door hun loyaliteit zijn leven lang zou blijven steunen. Zijn grote netwerk gebruikte de leermeester om zijn leerlingen de mogelijkheid te geven hun vleugels uit te slaan. De *Bowristas*, zoals zijn discipelen werden genoemd, werden geïntroduceerd in binnen- en buitenland en konden zo gemakkelijk toetreden tot het netwerk van intellectuelen. Tot de *Bowristas* behoorden auteurs Evelyn Waugh (1903-1966) en Cyril Connolly (1903-1974) en kunsthistoricus Kenneth Clark (1903-1983). Ook dichter Cecil Day-Lewis (1904-1972) behoorde tot het selecte gezelschap, verdiende zijn brood als docent op Sherborne School en Cheltenham College en als hoogleraar in Oxford; benoemingen die hij aan zijn leermeester Bowra te danken had.¹²⁶

In de studentenwereld van het Oxford van de jaren twintig ligt de sleutel van de petitie. Auteur Evelyn Waugh, door zijn overlijden in 1966 de grote afwezige in het gezelschap, dat de oproep in *The Times* ondertekende, bekeerde zich in 1930 tot het Katholicisme. In zijn bekendste werk, *Brideshead Revisited* (1945), stond het studentenwereldje van Oxford in zijn studiejaren centraal, geflankeerd door het indrukwekkende Katholicisme van een van de hoofdrolspelers. Hij was dan ook onthutst dat de oude Latijnse Mis zou worden verboden. Waugh, een trouwe Katholiek, beschreef zijn wekelijkse kerkgang nu als volgt: *'I have not yet soaked myself in petrol and gone up in flames, but I now cling to the Faith doggedly without joy. Church going is pure duty parade.'*¹²⁷

Waugh zou de petitie zeker hebben ondertekend. Hoewel hij al vijf jaar eerder, een paar minuten na het bezoeken van een Latijnse Mis, was overleden, was hij een sleutelfiguur in de groep ondertekenaars. Waugh was een belangrijk figuur in de zogenaamde *Brideshead Generation*, die deels gelijk is aan de leerlingen van Sir Maurice Bowra: intellectuelen die in de jaren twintig als studenten deel uitmaakten van de academische wereld in Oxford. Naast Waugh en Connolly waren ook auteurs Graham Greene (1904-1991) en Harold Acton (1904-1994) belangrijke generatiegenoten. Waugh, Connolly, Greene en Acton waren allen Rooms-katholiek.¹²⁸

Een ander aanknopingspunt zijn de alumni van Balliol College in Oxford, die veelvuldig op de lijst van ondertekenaars voorkwamen. Musicus Raymond Mortimer (1895-1980), classicus Colin Hardie (1906-1998) de hierboven genoemde Graham Greene, politicus Joseph Grimond (1913-1993), diplomaat Julian Asquith, *2nd Earl of Oxford and Asquith* (1916-), musicus George Malcolm (1917-1997) en journalist William Rees-Mogg (1928-) studeerden allen aan het Balliol College.¹²⁹

¹²⁶ Leslie MITCHELL, *Maurice Bowra: a life* (Oxford 2009) 174; Peter WILBY, 'The trouble with Oxford', *New Statesmen* 138 (16 februari 2009) 52-53.

¹²⁷ Geciteerd in: Douglas Lane PATEY, *The life of Evelyn Waugh: a critical biography*, 361.

¹²⁸ MITCHELL, *Maurice Bowra*, 174. Meer over de Brideshead generatie is te lezen in: Humphrey CARPENTER, *The Brideshead Generation. Evelyn Waugh and his friends* (Londen 1989).

¹²⁹ *Oxford Dictionary of National Biography*: biografieën van de afzonderlijk vermelde personen.

Naast deze eerder onderzochte verbanden, zijn kleinere verbanden uit de privésfeer te vinden tussen verschillende personen die de petitie ondertekenden. Opvallend zijn de veelvuldige relaties van diverse personen met de eerder vermelde ‘grote afwezige’, Evelyn Waugh. Zijn zwager, grootgrondbezitter Auberon Herbert (1922-1974) ondertekende, net als zijn goede vriendin, schrijfster Nancy Mitford (1904-1973). Ook was er contact met archeoloog Sir Max Mallowan (1904-1976). Hij was in zijn jonge jaren klasgenoot van Evelyn Waugh op het Lancing College in West Sussex, en dezelfde Mallowan was sinds 1930 getrouwd met Dame Agatha Christie (1890-1976), wiens naam aan het uit de petitie gekoppelde indult zou komen te hangen. Schrijver John Bayley (1925-) was een klasgenoot van Cyril Connolly op Eton, en was sinds 1956 getrouwd met filosofe Dame Iris Murdoch (1919-1999), die de petitie eveneens ondertekende. John Murray (1909-1993) was de uitgever van Kenneth Clark. De laatste die hier de revue passeert is de bibliothecaris van de wereldberoemde *Bodleian Library* in Oxford, John Jolliffe (1929-1985), wiens oom Julian Asquith de petitie eveneens ondertekende.¹³⁰

Als laatste is een bijzonder gegeven, dat een aanzienlijk deel van de ondertekenaars *catholic converts* waren: personen die in de loop van hun leven werden opgenomen in de Rooms-katholieke Kerk. De eerder genoemde Graham Greene werd in 1926 opgenomen in de Rooms-katholieke Kerk, Evelyn Waugh werd, mede onder Greene’s invloed, in 1930 Katholiek, Colin Hardie was in 1945 Katholiek geworden en Kenneth Clark werd in de herfst van zijn leven opgenomen in de Rooms-katholieke Kerk. Schrijver Edward Ingram Watkin (1888-1981) was al in 1908 bekeerd. Schrijver Compton MacKenzie (1883-1972), met 88 jaar de oudste van de ondertekenaars, werd in 1914 opgenomen in de Rooms-katholieke Kerk, en dichter David Jones (1895-1974), die aan het Westelijk front in de Eerste Wereldoorlog voor het eerst een Tridentijnse Mis zag plaatsvinden, werd in 1921 Katholiek. Journalist en auteur Malcolm Muggeridge bekeerde zich in 1971, kort voor het ondertekenen van de petitie.¹³¹

REDENEN VOOR HET APPEAL

De oproep werd op dinsdag 6 juli 1971 in *The Times* afgedrukt, wellicht doordat ook de hoofdredacteur van de gezaghebbende krant, de Katholiek William Rees-Mogg het initiatief van harte steunde en meer deed dan alleen ondertekenen. De dagen na het plaatsen van de oproep verliep ook het commentaar erop via de krant. Er zijn verschillende directe aanleidingen en lange termijnoorzaken te benoemen voor het plaatsen van de petitie. Deze zullen hieronder kort worden opgesomd, door het artikel van 6 juli 1971 te ontleden.

Dat de petitie door de culturele elite van Engeland werd ondertekend, werd al direct verduidelijkt. In de eerste alinea is te lezen dat in de hedendaagse publiciteit wordt aangenomen, dat

---

¹³⁰ Eveneens uit eigen onderzoek in de *Oxford Dictionary of National Biography* afkomstige informatie.

¹³¹ Joseph PEARCE, *Literary Converts. Spiritual inspiration in an age of unbelief* (Londen 1999) 38-40, 135-146, 205, 380-398, 436.

*'intellectuals in particular, have become intolerant of all forms of tradition and are anxious to suppress them and put something else in their place.'*¹³² Dit was ook de mening van historicus Jack Plumb. Hij stelde in zijn eerder besproken *'The Death of the Past'* dat rituelen in de jaren zestig steeds minder belangrijk waren dan een kleine honderd of vijftig jaar eerder, toen men in traditie en rituelen houvast vond voor het alledaagse leven.¹³³ De ondertekenaars van de petitie waren het hier niet mee eens. In hun ogen waren juist de geleerden in de samenleving de personen bij uitstek om een dergelijke afbreuk aan traditie, als het afschaffen van de Tridentijnse Mis, aan de kaak te stellen.¹³⁴

De intellectuelen hervatten: *'If some senseless decree were to order the total or partial destruction of basilicas or cathedrals, then obviously it would be the educated – whatever their personal beliefs – who would rise up in horror to oppose such a possibility. Now the fact is that basilicas and cathedrals were built so as to celebrate a rite which, until a few months ago, constituted a living tradition.'* Dit was een reactie van de culturele elite op de in hoofdstuk twee genoemde *'Preservation Mania'* in het Engeland van de jaren zestig. Alle gebruiksvoorwerpen en bouwwerken werden van de sloophamer gered, zelfs het in mijn voorbeeld genoemde urinoir. Maar voor het unieke immateriële erfgoed was geen aandacht, terwijl deze in de ogen van de ondertekenaars meer de moeite van het bewaren waard was, dan het in ere houden van een in het landschap veel voorkomend erfgoed als een kerk of kathedraal.¹³⁵

De kern van het betoog is overduidelijk: *'The rite in question, in its magnificent Latin text, has also inspired a host of priceless achievements in the arts – not only mystical works but works by poets, philosophers, musicians, architects, painters and sculptors in all countries and epochs. Thus it belongs to universal culture as well as to churchmen and formal Christians.'* Dit fragment geeft aan waarom de ondertekenaars dit betoog hebben ondertekend: zij zijn de artiesten die ze zelf noemen, beïnvloed door de rijke Tridentijnse Mis in hun hele oeuvre, van Graham Greene's wereldberoemde Rooms-katholieke literatuur tot de muziek van George Malcolm en de boeken van Agatha Christie. Dat er wordt gesproken over *'churchmen and formal Christians'* is een positieve reactie op het Tweede Vaticaans Concilie: niet alleen Katholieken hebben deze Mis te waarderen, ook protestanten zijn zich welbewust van de grandeur van deze rijke ritus. In de ogen van bisschop John Moorman (1905-1989), mede-ondertekenaar en Anglicaans bisschop van Ripon, was de oecumene van uitzonderlijk belang. Moorman was tijdens het Tweede Vaticaans Concilie het hoofd van een Anglicaanse delegatie, die het Concilie volgde en vermoedelijk een vooruitstrevend oecumeen.¹³⁶

---

¹³² 'Appeal to preserve Mass'.

¹³³ PLUMB, *The Death of the Past*, 60.

¹³⁴ 'Appeal to preserve Mass'.

¹³⁵ Ibidem.

¹³⁶ Ibidem.

REACTIES EN HET INDULT

De petitie wierp vrijwel direct zijn vruchten af. In het artikel, dat op 6 juli 1971 in *The Times* verscheen, werd al direct melding gemaakt van een verzending van de petitie naar het Vaticaan. De dagen na het plaatsen van het artikel werd de krant overspoeld door ingezonden brieven van voor- of tegenstanders van de actie. Op 8 juli werd gereageerd door een tweetal priesters, die zowel positief als negatief waren over de petitie. Beiden waren van mening dat liturgische hervorming noodzakelijk was. Een Benedictijn spreekt van de moeizame voorgeschiedenis: vele malen moest hij de Mis opnieuw leren lezen, vanwege de kleine wijzigingen die jaar in jaar uit werden doorgevoerd. Een Jezüiet is een stuk positiever, hij slaakt een kreet van vreugde: *'I agree with your plea that what is beautiful in worship should not be sacrificed.'*¹³⁷

Drie dagen na plaatsing van het artikel bericht religiecorrespondent Clifford Longley van *The Times* in die krant, dat met name de 'Amerikanismen' in de Engelse vertaling van de Nieuwe Misorde veel reactie oproepen van de Britten, die de teksten te vlak vinden. Volgens Longley zou kardinaal Heenan, aartsbisschop van Westminster, van plan zijn de petitie voor te leggen aan paus Paulus VI.¹³⁸

Op 10 juli komt een drietal berichten als laatste commentaar op de petitie. Componist Lennox Berkeley (1903-1989), een van de ondertekenaars, reageert, en geeft meer inzicht in zijn beweegredenen. *'Ever since the beginning of the liturgical changes we have asked to be allowed to be allowed to keep the old Mass alongside the new for the benefit of those who prefer it. Hitherto this request has been consistently ignored.'* Twee andere ingezonden brieven staan direct onder die van Berkeley. Literatuurwetenschapper J.A.W. Bennett kon zich niet vinden in de tekst van de petitie, dus ondertekende hij die niet, zo laat hij weten. Toch onderschrijft hij de grondslagen van de oproep, en is eveneens voorstander van de petitie. Als laatste bedankt een dame uit Roden Court de *'representatives of the cultural life of Europe'*, die met hun oproep hoop geven aan hen, die zich zo verbonden voelen met de oude Tridentijnse Mis.¹³⁹

The Times komt 2 december, bijna vijf maanden na plaatsing van het artikel, met positief nieuws, dat waarschijnlijk goed is ontvangen bij de culturele elite. *'Pope sanctions traditional Latin Mass in Britain'* laat de kop zich lezen: een overwinning. Paus Paulus VI gaf toestemming voor het in stand houden van de Tridentijnse Mis, naast zijn eigen Nieuwe Misorde, om een schisma te voorkomen.¹⁴⁰ De paus zou volgens overlevering tijdens het doorlezen van de namen onder de petitie de woorden 'Ah, Agatha Christie' hebben geuit, waarop hij de handtekening zette onder het indult. Hiermee ging de instemming met het uitzonderlijk verzoek de boeken in als het Agatha Christie Indult.¹⁴¹

¹³⁷ 'Preserving the Mass', *The Times* (8 juli 1971) 15.

¹³⁸ Clifford LONGLEY, 'A plea for the Latin Mass', *The Times* (9 juli 1971) 12.

¹³⁹ 'Preserving the Mass', *The Times* (10 juli 1971) 13.

¹⁴⁰ 'Pope sanctions traditional Latin Mass in Britain', *The Times* (2 december 1971) 2.

¹⁴¹ Carol ZALESKI, 'Worshipping with Agatha Christie', *Christian Century* vol. 124, issue 17 (2007) 35

Een bijzonder gezelschap stond aan de basis voor de petitie, die in 1971 zou leiden tot het Agatha Christie Indult. Allerhande kunstenaars en wetenschappers waren het met elkaar eens: de Tridentijnse Mis had ook een bijzondere waarde voor niet-Katholieken, vanwege de grote betekenis voor de literatuur, muziek, beeldende kunst en wetenschap. Netwerken werden ingezet en verschillende oude bekenden opgetrommeld, want de Mis, die eeuwenlang als inspiratiebron had gediend voor '*priceless achievements in the arts*', moest worden behouden vanwege zijn erfgoedwaarde. De paus stemde in, en zo ontstond een unicum in de geschiedenis van de Rooms-katholieke Kerk, en die van het erfgoeddebat.

Conclusie

Dat de Tridentijnse Mis in 1971 voorgoed zou verdwijnen, was voor velen aanleiding om bij paus Paulus VI te protesteren. Zelfs zijn eigen trouwe kardinalen, zoals Alfredo Ottaviani en Antonio Bacci, kropen in de pen en schreven, ondanks zijn onfeilbaarheid, een open brief aan de heilige vader. Maar zij waren niet de enigen. Het protest werd niet alleen vanwege de theologische of liturgische waarde van de Mis gevoerd. In Engeland verzamelde de culturele elite zich, om voor het behoud van de oude Tridentijnse Mis te pleiten. Het is inmiddels duidelijk waarom nu juist in Engeland werd gepleit voor het behoud van de Tridentijnse Mis.

Allereerst is er de bijzondere waarde die de Latijnse Mis had voor de Engelsen, en dan met name de Tridentijnse variant, die zou worden afgeschaft. Nadat door de Reformatie de Mis was verboden, waren meerdere Engelse priesters en leken de marteldood gestorven. In 1970, kort voordat de petitie werd uitgevaardigd, werden veertig van deze martelaren door paus Paulus heilig verklaard. Zij waren gestorven om de Latijnse Mis te behouden, en door de afschaffing van de Tridentijnse Mis zou hun levenswerk en erfenis worden vernietigd. Een tweede reden voor de bijzondere band met de Tridentijnse Mis heeft eveneens te maken met de uitzonderlijke geschiedenis van de Rooms-katholieke Kerk in Engeland. Een langdurig en moeizaam proces van emancipatie werd voltooid, toen kardinaal Nicholas Wiseman de Tridentijnse Mis in Engeland invoerde.

Een andere reden voor het opkomen van een protestbeweging in Engeland ligt in het daar ontstane debat over de waarde van geschiedenis in de samenleving, het door mij benoemde *proto-erfgoeddebat*. Doordat sinds de jaren vijftig een hausse aan bouwwerken en voorwerpen voor vernietiging waren behouden, vanwege hun erfgoedwaarde, kwam een reactie op gang die zich deels afkeerde en deels de idealen van deze *Preservation Mania* toe-eigende. In de petitie wierpen de ondertekenaars zich op voor het behoud van een immaterieel erfgoed, dat ook behouden diende te worden. Immateriële zaken hadden net zoveel recht op behoud als de gebouwen waarin deze plaatsvonden:

If some senseless decree were to order the total or partial destruction of basilicas or cathedrals, then obviously it would be the educated – whatever their personal beliefs – who would rise up in horror to oppose such a possibility. Now the fact is that basilicas and cathedrals were built so as to celebrate a rite which, until a few months ago, constituted a living tradition.'

De Tridentijnse Mis was een immaterieel erfgoed van een uitzonderlijk soort, hetgeen vandaag de dag nog maar zelden wordt onderkend. Hiervoor is het een goede zaak om te spreken van een 'immaterieel

religieus erfgoed', een soort erfgoed waar weinig tot geen aandacht is in het hele erfgoeddebat, en ons ook vandaag de dag op te werpen voor het behoud van dit bijzondere erfgoed.

Met de kennis, die is opgedaan in dit artikel, is nu, veertig jaar na dato, eindelijk een stuk opgehelderd over de totstandkoming van het Agatha Christie Indult, en de vraag waarom nu juist in Engeland een petitie werd opgesteld om de Tridentijnse Mis te behouden.

Literatuurlijst

Voor dit onderzoek is van een grote diversiteit aan bronnen gebruik gemaakt. Deze zijn in onderstaande literatuurlijst ingedeeld in 'Literatuur', 'Pauselijke Documenten', 'Krantenartikelen' en 'Internetbronnen'. De pauselijke documenten en krantenartikelen zijn chronologisch geordend.

Literatuur

ALEXANDER, Gina, 'Bonner and the Marian persecutions', in: Christopher HAIGH (ed.), *The English Reformation revised* (Cambridge et al. 1987) 157-175.

ASPINALL, A. (ed.), *English Historical Documents 1783-1832* (1996).

BAY HORNE, David, en Mary RANSOME (ed.), *English Historical Documents 1714-1783* (1996).

BOSSUAT, Gerard, 'The Marshall Plan: History and Legacy', in: Elliot SOREL en Pier Carlo PODOAN (ed.), *The Marshall Plan. Lessons Learned for the 21st Century* (2007) 13-28.

BROWNING, Andrew (ed.), *English Historical Documents 6 1660-1714* (1995).

CAMM, Bede, *Lives of the English martyrs declared blessed by Pope Leo XIII in 1886 and 1895* (1904).

CARPENTER, Humphrey, *The Brideshead Generation. Evelyn Waugh and his friends* (Londen 1989).

CHAPIN, Chester, 'Alexander Pope, Erasmian Catholic', *Eighteenth-Century Studies* 6 (1973) 411-430.

DUFFY, Eamon, *The Stripping of the Altars. Traditional Religion in England, c.1400-c.1580* (New Haven en Londen 1992).

DUFFY, Eamon, *Saints and Sinners. A History of the Popes* (New Haven en Londen, 3e uitgave, 2006).

FRIJHOFF, W., *Dynamisch Erfgoed* (Amsterdam 2007).

GEMMEKE, E.H.P., *Cultureel Erfgoed* (Deventer 2008).

HAIGH, Christopher, 'The Church of England, the Catholics and the people', in: Peter MARSHALL (ed.), *The impact of the English Reformation, 1500-1640* (London et al. 1997) 235-256 (overgenomen uit C. HAIGH (ed.), *The Reign of Elizabeth I* (Basingstoke 1984), hierin: 235-236).

HAIGH, Christopher (ed.), *The English Reformation revised* (Cambridge et al. 1987).

HAIGH, Christopher, 'The continuity of Catholicism in the English Reformation', in: idem (ed.), *The English Reformation revised* (Cambridge et al. 1987) 176-208.

HAIGH, Christopher, *English Reformations. Religion, Politics, and Society under the Tudors* (Oxford 1993).

HEWISON, Robert, 'The heritage industry revised', *Museums Journal* 91 (1991) 23-26.

\

HILGSON, Andrew, *English Heritage, English Cinema. Costume Drama since 1980* (Oxford 2003).

HOBBSAWM, Eric, *The Age of Extremes. The Short Twentieth Century, 1914-1991* (Londen 1995).

HORNSBY-SMITH, Michael P., *Roman Catholic Beliefs in England. Customary Catholicism and transformations of religious authority* (Cambridge et al. 1991).

HUTTON, Ronald, 'The local impact of the Tudor Reformations', in: Christopher Haigh ed., *The English Reformations revised* (Cambridge et al. 1987) 114-138.

de JONG, Ad, *De dirigenten van de herinnering. Musealisering en nationalisering van de volkscultuur in Nederland, 1815-1940* (2^e dr., Amsterdam 2006).

KAPLAN, Benjamin B., 'Diplomacy and domestic devotion: embassy chapels and the toleration of religious dissent in early modern Europe', *Journal of Early Modern History* 6 (2002) 341-361.

KISSINGER, Henry, *Diplomacy* (Londen 1994).

LEVER, A.J., *Kroniek Centraal Bureau voor Genealogie* ('s-Gravenhage 1995).

LOADES, David, *The Mid-Tudor Crisis* (1992).

LOWENTHAL, David, *The Past is a Foreign Country* (Cambridge 1985).

LUMLEY, Robert, 'The debate on heritage revised', in: Gerard CORSANE (ed.), *Heritage, Museums, and Galleries. An introductory reader* (Abingdon 2005) 15-25.

MEEKING, Basil, 'Celebrating the Liturgy with Pope Benedict XVI', *Logos. A Journal of Catholic Thought and Culture* vol. 11, issue 1 (2008) 127-148.

MITCHELL, Leslie, *Maurice Bowra: a life* (Oxford 2009).

MUSKENS, George, *Immaterieel cultureel erfgoed in Nederland. Rapportage op basis van interviews met 13 deskundigen, in opdracht van het ministerie van OCW, directie Cultureel Erfgoed* (Lepelstraat 2005).

Nationale UNESCO Commissie 2006, *Immaterieel Erfgoed in Nederland* (2006).

[NELISSEN, Nico], *Geloof in de Toekomst. Strategisch Plan voor het Religieus Erfgoed* (2008).

NORMAN, Edward, *The English Catholic Church in the Nineteenth Century* (Oxford 1984).

NORMAN, Edward R., *Roman Catholicism in England from the Elizabethan Settlement to the Second Vatican Council* (Oxford 1985).

O'MALLEY, John W., 'Trent and Vernacular Liturgy', *America* vol. 196, issue 3 (2007) 16-19.

OTTAVIANI, Alfredo, en Antonio BACCI, *Kort kritisch onderzoek van de Nieuwe Misorde* (1969) vert. internetuitgave 2005, www.ecclesiadei.nl (10 januari 2010).

PARKER MCLACHLAN, Elizabeth, 'Liturgical Vessels and Implements', in: Thomas J. HEFFERNAN en E. Ann MATER (ed.), *The Liturgy of the Medieval Church* (Kalamazoo 2005) 333-389.

PATEY, Douglas Lane, *The life of Evelyn Waugh. A critical biography* (Oxford 1998).

PEARCE, Joseph, *Literary Converts. Spiritual inspiration in an age of unbelief* (Londen 1999).

PLUMB, J.H., *The Death of the Past* (Cambridge 1969, ed. Basingstoke 2004).

POGSON, R.H., 'Revival and Reform in Mary Tudor's Church: a question of money', in: Christopher HAIGH (ed.), *The English Reformation revised* (Cambridge et al. 1987) 139-156.

QUINN, Dermot, *Patronage and Piety. The Politics of English Roman Catholicism, 1850-1900* (Stanford 1993).

RALLS, Walter, 'The Papal Aggression of 1850. A Study in Victorian Anti-Catholicism', *Church History* 43 (1974) 242-256.

RIGNEY, Ann, 'De herinnering aan Scott. Literatuur, erfgoed, mobiliteit', in: Rob van der LAARSE (ed.), *Bezeten van Vroeger. Erfgoed, identiteit en musealisering* (Amsterdam 2005) 88-101.

ROOIJAKKERS, Gerard, 'De musealisering van het dagelijks leven. Cultureel erfgoed tussen bewaren en vergeten', in: Rob van der LAARSE (ed.), *Bezeten van vroeger. Erfgoed, identiteit en musealisering* (Amsterdam 2005) 207-217.

SAMUEL, Raphael, *Theatres of Memory. Past and Present in contemporary culture* (Londen 1994).

TROOST, Wouter, *Stadhouder-koning Willem III. Een politieke biografie* (Hilversum 2001).

WILBY, Peter, 'The trouble with Oxford', *New Statesmen* 138 (16 februari 2009) 52-53.

WRIGHT, Patrick, *On Living in an Old Country. The National Past in Contemporary Britain* (1985).

ZALESKI, Carol, 'Worshipping with Agatha Christie', *Christian Century* vol. 124, issue 17 (2007) 35

van der ZEIJDEN, Albert, *Volkscultuur van en voor een breed publiek. Enkele theoretische premissen en conceptuele uitgangspunten* (Utrecht 2004).

Pauselijke Documenten

Sacrosanctum Concilium. Constitutie over de heilige Liturgie, samengesteld door de concilievaarders tijdens het Tweede Vaticaans Concilie, 4 december 1963.

Missale Romanum. Apostolische constitutie door Paus Paulus VI, 3 april 1969.

Summorum Pontificum. Motu proprio door Paus Benedictus XVI, 7 juli 2007.

Krantenartikelen

‘Appeal to preserve Mass sent to Vatican’, *The Times* (6 juli 1971) 12.

‘Preserving the Mass’, *The Times* (8 juli 1971) 15.

LANGLEY, Clifford, ‘A plea for the Latin Mass’, *The Times* (9 juli 1971) 12.

‘Preserving the Mass’, *The Times* (10 juli 1971) 13.

‘Pope sanctions traditional Latin Mass in Britain’, *The Times* (2 december 1971) 2.

Internetbronnen

Oxford Dictionary of National Biography, www.oxforddnb.com/index.jsp.

Transcriptie van de Magna Carta, op <http://www.thelatinlibrary.com/magnacarta.html> (19 april 2010).

Website van de UNESCO, www.unesco.org.

Website van UNESCO Intangible Heritage, www.unesco.org/culture/ich/.

Afbeeldingenverantwoording

Afb. 1 (pag. 42)   Afkomstig uit het archief van de Parochie van de H. Catharina te Harderwijk,
in beheer bij auteur.

Bijlage 1: Oproep tot behoud van Latijnse Mis

uit: *The Times*, 6 juli 1971

Appeal to preserve Mass sent to Vatican

The following appeal to preserve the Roman Catholic Mass in its traditional form has been sent from Britain to the Vatican. Similar appeals, ecumenical and non-political, have been made from other countries:—

One of the axioms of contemporary publicity, religious as well as secular, is that modern man in general, and intellectuals in particular, have become intolerant of all forms of tradition and are anxious to suppress them and put something else in their place.

But, like many other affirmations of our publicity machines, this axiom is false. Today, as in times gone by, educated people are in the vanguard where recognition of the value of tradition is concerned, and are the first to raise the alarm when it is threatened.

If some senseless decree were to order the total or partial destruction of basilicas or cathedrals, then obviously it would be the educated—whatever their personal beliefs—who would rise up in horror to oppose such a possibility.

Now the fact is that basilicas and cathedrals were built so as to celebrate a rite which, until a few months ago, constituted a living tradition. We are referring to the Roman Catholic Mass. Yet according to the latest information available in Rome, there is a plan to obliterate that Mass by the end of the current year.

We are not at the moment considering the religious or spiritual experience of millions of individuals. The rite in question, in its magnificent Latin text, has also inspired a host of priceless achievements in the arts—not only mystical works but works by poets, philosophers, musicians, architects, painters and sculptors in all countries and epochs. Thus, it belongs to universal culture as well as to churchmen and formal Christians.

In the materialistic and technocratic civilization that is increasingly threatening the life of mind and spirit in its original creative expression—the word—it seems particularly inhuman to deprive man of word-forms in one of their most grandiose manifestations.

The signatories of this appeal which is entirely ecumenical and non-political, have been drawn from every branch of modern culture in Europe and elsewhere. They wish to call to the attention of the Holy See the appalling responsibility it would incur in the history of the human spirit were it to refuse to allow the traditional Mass to survive, even though this survival took place side by side with other liturgical forms.

Signed:

Harold Acton, Vladimir Ashkenazy, John Bayler, Lennox Berkeley, Maurice Bowra*, Agatha Christie, Kenneth Clark, Nevill Coghill, Cyril Connolly, Colin Davis, Hugh Delargy, †Robert Exeter, Miles Fitzalan-Howard, Constantine Fitzgibbon, William Glock, Magdalen Goffin, Robert Graves, Graham Greene, Ian Greenlees, Joseph Grimond, Harman Grisewood, Colin Hardie, Rupert Hart Davis, Barbara Hepworth, Auberon Herbert, John Jolliffe, David Jones, Osbert Lancaster, F. R. Leavis, Cecil Day Lewis, Compton Mackenzie, George Malcolm, Max Mallowan, Alfred Marnau, Yehudi Menuhin, Nancy Mitford, Raymond Mortimer, Malcolm Muggeridge, Iris Murdoch, John Murray, Sean O'Faolain, E. J. Oliver, Oxford and Asquith, William Plomer, Kathleen Raine, William Rees-Mogg, Ralph Richardson, †John Ripon, Charles Russell, Rivers Scott, Joan Sutherland, Philip Toynbee, Martin Turnell, Bernard Wall, Patrick Wall, E. I. Watkin, R. C. Zaehner.

* Sir Maurice Bowra died on Saturday.